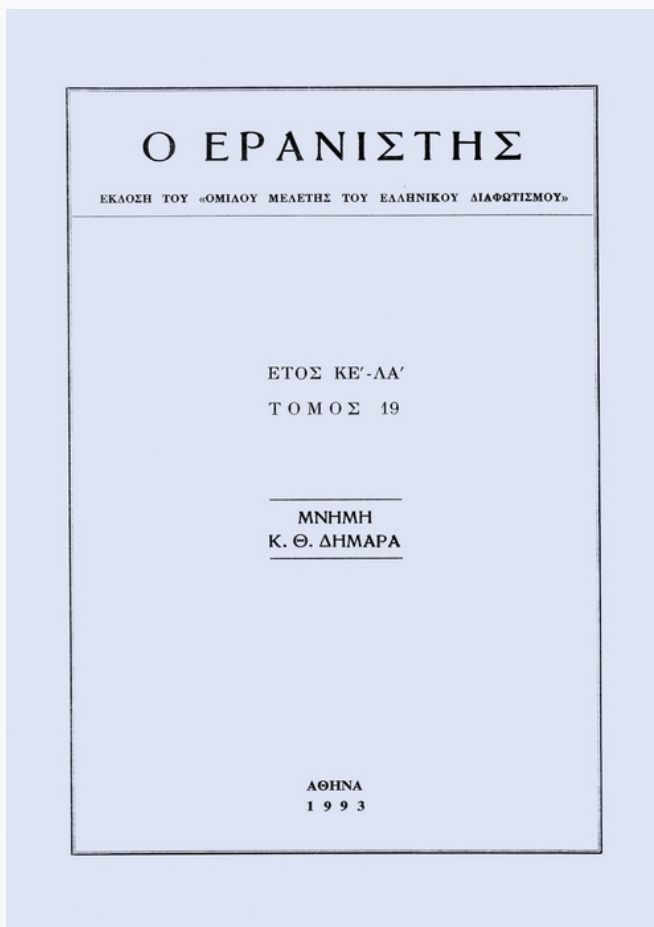

The Gleaner

Vol 19 (1993)

In Memoriam of C. Th. Dimaras

Ιχνηλατήσεις Πολιτικής Οικονομίας στο χώρο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (Προσχέδιο δοκιμίου)

Άλκης Αγγέλου

doi: [10.12681/er.260](https://doi.org/10.12681/er.260)

To cite this article:

Αγγέλου Ά. (1993). Ιχνηλατήσεις Πολιτικής Οικονομίας στο χώρο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (Προσχέδιο δοκιμίου). *The Gleaner*, 19, 66–101. <https://doi.org/10.12681/er.260>

ΙΧΝΗΛΑΤΗΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ (Προσχέδιο δοκιμίου*)

1719 στην Κωνσταντινούπολη: 'Η 'Ιερὰ Σύνοδος ἀποφασίζει νὰ περιορίσει τὴ νηστεία τῆς Σαρακοστῆς τῶν 'Αγίων 'Αποστόλων σὲ 11 ἡμέρες. «Οἱ πακάληδες καὶ ψαρᾶδες ὅπου πρὸ ἡμερῶν τιῶν εἶχαν ἀκούσει ὅτι μέλλουν νὰ χαλάσουν τὴν τεσσαρακοστὴν τῶν 'Αγίων 'Αποστόλων, καὶ τοὺς εἶχε κακοφανεῖ διατὶ δὲν θέλει πωλεῖται ἀφθόνως ἡ μουρούνα καὶ τὸ χαβιάρι τους, ἔτρεξαν τόσοι εἰς τὸ πατριαρχεῖον, ὅπου ἐγέμισεν ὅλη ἡ αὐλὴ ἀπὸ πακάληδες, καὶ ἤρχισαν νὰ φωνάζουν μεγαλοφώνως καὶ αὐθαδῶς τὸ ὅτι θέλουν νὰ χαλάσουν τὴν πίστιν τοῦ Χριστοῦ. Οἱ συνοδικοὶ φοβηθέντες τὴν κατα-

1837 στὴν Ἄνδρο, γύρω ἀπὸ τὴ Σχολὴ τοῦ Θεόφιλου Καίρη: «Πολλοὶ δὲ καὶ τῶν Ἄνδριῶν ὠφελούμενοι ἀπὸ τῶν ξένων μαθητῶν, καὶ τρόφιμα πωλοῦντες ἀκριβῶς, καὶ ναυτικὰ δάνεια παρ' αὐτῶν λαμβάνοντες εἰς τὰ πλοῖα, ἠγάπων καὶ τὴν ὀφρανοτρόφον σχολὴν καὶ τὸν σχολάρχην. Τὰ δ' ἄλλα δι' ὀλίγων ἐφρόντιζον περὶ τῆς διδασκαλίας.»²

κραυγὴν καὶ τὰ ἀκόλουθὰ τῆς μόλις τοὺς ἐδυσώπησαν καὶ τοὺς κατέπεισαν νὰ ἀναχωρήσουν, καὶ διελύθη ἡ σύνοδος χωρὶς κάμμιαν ἀπόφασιν.»¹

Συνήθως τὶς ἐργασίες μου ποὺ ἀναφέρονται στὴν Τουρκοκρατία τὶς ἀποκαλῶ δοκίμια. Θεωρῶ δηλαδὴ πῶς ἡ νεοελληνικὴ ἐρευνα στὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ δὲν ἔχει δημιουργήσει ἀκόμη τὶς ἀπαραίτητες προϋποθέσεις γιὰ συγγραφή μελετῶν. Τῆς λείπουν λ.χ. βασικὲς μονογραφίες εἴτε γιὰ πρόσωπα εἴτε γιὰ θέματα. Εἶναι συνεπῶς ἀφέλεια νὰ πιστεῦνουμε πῶς πολλὲς ἀπὸ τὶς ἐργασίες μας προχωροῦν πέρα ἀπὸ τὴν δοκιμογραφία. Πῶς λοιπὸν μπορῶ νὰ χαρακτηρίσω σὲ πρώτη προσέγγιση ἓνα θέμα ἀνύπαρκτο — ὅσο τουλάχιστον ξέρω — στὴν βιβλιογραφία τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, παρὰ προσχέδιο δοκιμίου;

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἐπειδὴ πιστεῦω — ὅπως τὸ ἔχω ἀποδείξει, ἄλλωστε — στὸν κεντρικὸ ρόλο ποὺ παίζει στὴν ἐρευνητικὴ μεθοδολογία τὸ θέμα τῆς ἀπουσίας, ἐθεώρησα πῶς δὲν ἦταν ἐπιτρεπτὸ γιὰ μένα νὰ περιορίσω τὴν ἐρευνά μου σὲ μόνα τὰ ὄνόματα τοῦ Καταρτζῆ καὶ τοῦ Κοραῆ, ὅπου γίνεται συγκεκριμένη ἀναφορὰ τοῦ ὅρου Πολιτικὴ Οἰκονομία. Ἐπρεπε νὰ τὴν ἐπεκτείνω καὶ πρὸς ἄλλα πρόσωπα ποὺ τὰ θεωρῶ ὅτι θὰ μπορούσαν, μὲ τὴν ἐμμεση, ἀσφαλῶς, μαρτυρία τους, εἶτε θετικὴ ἦταν αὐτὴ εἶτε ἀρνητικὴ, νὰ ἐπικουρήσουν σὲ μιὰ πληρέστερη διερεύνηση τοῦ θέματος. Γι' αὐτὸ ἐχρησιμοποίησα καὶ τὸν ὄρο ἰχνηλασία καὶ γι' αὐτὸ ἐμακροηγήρησα στὴν περιήγηση τοῦ Βούλγαρη καὶ τοῦ Μοισιόδακα, ἐνῶ ἐπράξα τὸ ἀντίθετο τόσο γιὰ τὸν Καταρτζῆ, ἀλλὰ ἰδιαίτερα γιὰ τὸν Κοραῆ, ποὺ προχωρεῖ — ὅπως θὰ διαπιστώσει ὁ ἀναγνώστης — βαθύτατα στὸ θέμα. Στὸ κάτω-κάτω μῆπως ἀκόμη δὲν ψάχνουμε γιὰ τὶς διερευνητικὲς μας προσεγγίσεις;

* α) Τὸ κείμενο αὐτὸ ἀνήκει ὀργανικὰ σὲ ἐκτενὲς ἔργο μου in progress. Αὐτονομήθηκε γιὰ τὴν παρούσα δημοσίευση μὲ τὶς δέουσες ἐπεμβάσεις. β) Ἐποφύγω σκόπιμα τὴν ὀποιαδήποτε ἀναφορὰ στὴν ἱστορικότητα τοῦ ὅρου Πολιτικὴ Οἰκονομία. Δὲν μὲ ἀφορᾶ ἢ ἀφορᾶ κυρίως καὶ γενικότερα ἡ οἰκονομικὴ θεωρία. Δέχομαι συνεπῶς τὸ ἐννοιολογικὸ περιεχόμενον ποὺ ἔχει λάβει ὁ ὅρος στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα. γ) Καὶ μόνη ἡ χρῆση τοῦ ὅρου στὴν περίοδο τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἐλύσει τὴν προσοχὴ μου εἴτε ἀνταποκρίνεται στὸ περιεχόμενον του εἴτε ὄχι.

1. Ἄθ. Κομνηνός-Ἰψηλάντης, *Τὰ Μετὰ τὴν Ἄλωσιν*, Κωνσταντινούπολη 1870, σ. 308.

2. Κ. Οἰκονόμος, *Τὰ σωζόμενα ἐκκλησιαστικὰ συγγράμματα*, ἔκδ. Σοφ. Κ. Οἰκονόμου, τ. 2, Ἄθῆνα 1864, σ. 402.

ΤΟ 1893 Ο Μ. Ι. ΓΕΔΕΩΝ σὲ σύντομο μελέτημά του με τίτλο *Παιδεία και πτωχεία παρ' ἡμῖν κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας*, διατυπώνει μιὰν ἄποψη και μιὰν εὐχὴ ταυτόχρονα: «Ἐγὼ νομίζω ὅτι κακῶς ἡ περίοδος αὐτῆ τῆς ἐθνικῆς ζωῆς ἐχαρκτηρίσθη ὡς πενιχρὰ ὑπὸ τὴν ἐποψιν τοῦ χρήματος. Εἴπερ ἤρουνᾶτο ἐπισταμένως ἡ κατὰ τοὺς τελευταίους τέσσαρας αἰῶνας ἱστορία τοῦ παρ' ἡμῖν ἐμπορίου και τῆς βιομηχανίας, εἰς πολλῶν διάφορα συμπεράσματα ἠθέλομεν χειραγωγηθῆ. Ἴσως ὀλίγος ὑπῆρχε παρ' ὀλίγοις πλοῦτος, ἀλλ' οὗτος ἦ ἐκρύπτετο ἢ κατεσπαταλᾶτο εἰς ἴδρυσιν και προικισμὸν μικρῶν ἢ μεγάλων μοναστηρίων, κυρίως κατὰ τὸν ΙΣ' και ΙΖ' αἰῶνα, ἀφαιρούμενος οὕτως εἰπεῖν ἀπὸ τῶν σχολείων, ἅτινα συνεπῶς ἐλεεινὰς ἐκέκτηντο προσόδους».³ «Ὅπως ἦταν φυσικὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ, τόσο ἡ ἄποψη ὅσο και ἡ εὐχὴ ἔπесαν στὸ κενό. Σήμερα, ὕστερα ἀπὸ ἕναν αἰῶνα δηλαδὴ, ὅπου εἶναι γνωστὲς οἱ ἐπιδόσεις τῆς ἱστορικῆς ἐρευνας στὴν οἰκονομικὴ ἱστορία, πιστεύω ὅτι εἶναι καιρὸς νὰ τραποῦμε και πρὸς τὴ διερεύνηση τῆς οἰκονομικῆς σκέψης στὸ χῶρο τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ.

Ἐνας λάθος, δηλαδὴ, ποὺ ἐβάσισε τὴν ἀναγέννησή του στὴ γενικὴ ἐμπορικὴ δραστηριότητα, εἶναι δυνατὸν νὰ μὴν ἐπεχειρήσε νὰ ἔρθει σὲ ἐπαφὴ και μὲ τὴν οἰκονομικὴ θεωρία, ὅταν αὐτὴ φουντώνει στὰ μεγάλα εὐρωπαϊκὰ κέντρα στὰ ὁποῖα και συναλλάσσεται ὁ ἑλληνικὸς ἐμπορικὸς κόσμος; Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, εἶναι γνωστοὶ οἱ στενοὶ δεσμοὶ τοὺς ὁποῖους ἐδημιούργησε ἡ οἰκονομικὴ θεωρία πρὸς τὸν Εὐρωπαϊκὸ Διαφωτισμὸ, ἰδίως ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα. Δεσμοὶ ποὺ τὸν ὀδήγησαν στὴν ὀλοκληρωσὴ του. Και μόνον τὸ γεγονὸς ὅτι μέσα στοὺς κόλπους τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ ἡ οἰκονομικὴ σκέψη συνδυάζει τὶς ἔννοιες πλοῦτος και ἐξουσία δίνει τὸ μέτρο τῶν νέων πραγματώσεων. Ὁ λόγιος λοιπὸν Ἕλληνας, ποὺ ἐκτιμᾷ και πιστεύει στὸ Διαφωτισμὸ, ἔχει κάθε λόγον νὰ ἀναζητήσῃ νὰ γνωρίσει και αὐτὴ τὴν πλευρὰ του. Διαφορετικὰ θὰ πρέπει νὰ αἰσθάνεται ὅτι κάπου χωλαίνει. Καί, ἂς μὴ ξεχνᾶμε —κάτι ποὺ θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀναπτύξουμε στὴ συνέχεια— ὁ λόγιος, ὅταν δὲν συνδυάζει και τὴν ιδιότητα τοῦ ἐμπορίου, ἀρχίζει ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα και καλλιεργεῖ μιὰ πιὸ στενὴ και ἀμφίπλευρα ἐξαρτημένη σχέση πρὸς τὸν κυρίως ἔμπορον. Τί ἄλλο, στὸ κάτω κάτω, ἐκφράζει —ὡς εἰκονολογικὴ παράσταση, βέβαια— παρὰ τὸ συσχετισμὸ αὐτόν, ὁ γνωστότατος ἀποφθεγματισμὸς ποὺ μᾶς ἐχάρισε ὁ κύριος και ὀλοκληρωμένος ἐκφραστὴς τοῦ Διαφωτισμοῦ γιὰ τὸν Νέον Ἕλληνισμό, ὁ Ἀδαμάντιος Κοραΐς; «Οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τίνος χρόνου προσέθεσαν εἰς τὴν συνήθη αὐτῶν ἐμπορίαν και τὴν ἐπιμιξίαν τῶν ἐπιστημῶν.

3. Κωνσταντινούπολη, σ. 17.

πάντοθεν τῆς Εὐρώπης καὶ ἰδίως τῆς Γαλλίας, ἐξάγοντες βιβλία καὶ φῶτα, ὡς ἐξάγουσιν ὑφάσματα, ἐπεξεργασμένα μέταλλα, καὶ ἄλλα ἔργα βιομηχανίας εὐρωπαϊκῆς». ⁴ Λίγο πιὸ πέρα, ἄλλωστε, μπορούμε νὰ τὸν συναντήσουμε νὰ διακηρύσσει ὅτι «τὸ τέλειον δὲν εἶναι οὔτε τὸ λαμπρὸν οὔτε τὸ πολυτελές, ἀλλὰ τὸ εὐχρηστον καὶ πρόσφορον εἰς τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου, διὰ τὸν ὁποῖον γίνεται, εἰς ὀλίγα λόγια, τὸ τεχνικόν· τὸ ὁποῖον δὲν ἀποκτᾶται πλὴν μὲ πολυχρόνιον φιλοσοφικὴν προσοχὴν εἰς πολλὰς ὕλας καὶ πολλὰ πράγματα ἐν ταυτῶ». Για νὰ καταλήξει: «Εἶναι καὶ τοῦτο φιλοσόφου παρατηρήσεως ἄξιον θεώρημα, ὅτι ἡ ἀρτοποιητικὴ τέχνη ἀκολουθεῖ τὴν τελείωσιν τοῦ διανοητικοῦ μέρους τῆς ψυχῆς. Ὁ καλὰ κατασκευασμένος ἄρτος ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εὐρίσκεται εἰς τὰ πλέον φωτισμένα, ἢ τουλάχιστον τὰ ὀλιγώτερον ἀμαθῆ ἔθνη». ⁵

Ἄπὸ τῆς μεριά, βέβαια, τῆς ἔρευνας σήμερα ἴσως νὰ ὑπάρχουν κάποιες ἐνστάσεις: Ἄπουσιάζουν, κατὰ πρῶτο λόγο, ἡ εἶναι σπάνιες, στὴ γραμματεία μας οἱ σχετικὲς ἀναφορές. Εἶναι γνωστὸ ὅμως ὅτι καμιά ἐποχὴ δὲν ἀποτελεῖ ληξιάρχο τοῦ ἑαυτοῦ της, ὥστε νὰ μεριμνᾷ γιὰ τὴ μεταγενέστερη ἔρευνα, καὶ νὰ τῆς ἀφήνει τεκμήρια γιὰ ὀρθὴ ἀξιολόγησιν καὶ κρίσιν. Καὶ εἶναι κοινὸ μυστικὸ πλῆρον γιὰ τὸν ἐρευνητὴ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας πῶς μὲ αὐτὸ τὸ δεδομένο συνήθως ξεκινάει στοὺς περισσότερους χώρους. Ἡ ἱκανότητά του κρίνεται ἀπὸ τὰ μονοπάτια ποὺ θὰ ἀνακαλύψει γιὰ νὰ ὀδηγηθεῖ τελικὰ στὸ στόχο του. Μήπως ἄραγε, καὶ σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἐδῶ δὲν κρύβεται καὶ ἡ γοητεία της; Καί, ὡς κατακλείδα πλέον, εἶναι ἀνάγκη νὰ θυμίσω τὸ περιφνημὸ θέμα τῆς ἀπουσίας; Ὁ δεῦτερος λόγος τώρα: ἓνας λαὸς ὑποδουλωμένος στὸν ξένο δυνάστη δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀσχολεῖται μὲ καθαρὰ θεωρητικὰ οἰκονομικὰ θέματα, τὰ ὁποῖα δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν ἀπολήξεις στὴν πράξιν. Δὲν θὰ ἀπαντήσω, ἐπειδὴ θὰ παρακαλέσω τὸν πάντοτε καλοπροαίρετο ἀναγνώστη νὰ σταθεῖ λίγο ὑπομονετικὸς, ὥστε νὰ λάβει τὴ δέουσα ἀπάντησιν λίγες σελίδες πιὸ κάτω, καὶ μέσα ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ λόγια ἐνὸς ἀπὸ τοὺς ἐκλεκτότερους ἐκπροσώπους τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, τοῦ Δημήτριου Καταρτζῆ.

Θὰ εἶχα, τέλος, νὰ προσθέσω πῶς εἶναι ἀπολύτως φυσικὸ νὰ βλέπουν μὲ ἐντελῶς διαφορετικὸ τρόπο τὸ Διαφωτισμὸ οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς, ἀπὸ ἐκεῖνον μὲ τὸ ὁποῖο τὸν βλέπουμε ἐμεῖς. Ἡ ἐξειδίκευση τῶν ἐπιστημονικῶν κλάδων σήμερα, καὶ ἡ συνακόλουθη διαμόρφωση ἐξειδικευμένων

4. Ὑπόμνημα..., βλ. Δ. Θερεϊανός, Ἄδαμάντιος Κοραῆς, τ. 3, Τεργέστη 1890, σ. π'.

5. Συλλογὴ Προλεγόμενων, Παρίσι 1833, σ. 405.

ἐπιστημόνων, περιόρισε ὑπέρμετρα τὸν ἀριθμὸ ἐκείνων ὅσοι διερευνοῦν τὰ σχετικὰ φαινόμενα μέσα ἀπὸ τὴ σύλληψη ἑνὸς συνόλου. Αὐτὴ, ἐξάλλου, ἢ ἐξειδικεύσει, μὲ τὶς ἀπαιτήσεις ποὺ δημιουργήσε γιὰ ἐντελῶς εἰδικές γνώσεις, αὐξήσε ἀκόμη περισσότερο τὶς δυσχέρειες στὸ χῶρον αὐτόν. Ὅταν λοιπὸν κάνει τὴν πρωτογενὴ παρουσία τῆς ἢ οικονομικῆ σκέψης στὴν ἐποχὴ, καὶ πραγματοποιεῖται ταχύτατα ἢ ἔνταξή τῆς στὸ σύνολο τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὁ Ἕλληνας λόγιος ποὺ τὸν ἔχει ἐνστερνισθεῖ, ὄχι μόνον δὲν πρέπει νὰ δυσκολευθεῖ νὰ τὴν οἰκειοποιηθεῖ, μέσα στὸ γενικὸ σχῆμα τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀλλὰ καὶ δὲν θὰ ἔχει κανένα πρόβλημα νὰ παρακολουθήσει τοὺς ἀπλοὺς ἀκόμη γιὰ τὴν ἐποχὴ μηχανισμούς τῆς. Ἡ ἔμφαση, τέλος, ποὺ δίνεται στὴν κοινωνικοποίηση τῆς οικονομικῆς σκέψης γιὰ τὴν ἐποχὴ, τὴν κάνει ἀκόμη πιὸ ἐλκυστικὴ.

«Ἄς εἴμαστε ἱστορικοί», λοιπὸν, θὰ ἐπαναλάβω καὶ ἐγὼ μὲ ἔμφαση γιὰ τὴν περίπτωση, μαζὶ μὲ τὸν Lucien Febvre. «Αὐτὸ σημαίνει, ἄς μὴ θανατώνουμε γιὰ δευτέρη φορά τοὺς νεκρούς. Ἄς μὴ τοὺς ἀφαιροῦμε τὴν πιὸ πολύτιμη ἀπὸ τὴν ὕλική τους ζωὴ, τὴν πνευματικὴ τους ζωὴ, —ὄ,τι δηλαδὴ σκέφθηκαν, ἀγάπησαν καὶ πίστεψαν— κι αὐτὸ πλαγίως, ὑποκαθιστώντας ἐντελῶς ἀπλὰ τὶς πραγματικὲς τοὺς σκέψεις, πίστεις, ἔρωτες, μὲ ὄ,τι ἐμεῖς σκεπτόμαστε, μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἴδιων λέξεων, ὄ,τι ἐμεῖς πιστεύουμε, χρησιμοποιώντας τὶς ἴδιες διατυπώσεις, ὄ,τι μὲ τὴν ἴδια ὀρμὴ ἀγαπάμε. Μὴ τοὺς κουκουλώνουμε μὲ ἐτικέτες ποὺ ταιριάζουν στὴν τεμπελιὰ καὶ στὴ μετριότητά μας, ποὺ εἶναι ὅμως ἰσάριθμες προδοσίες: προτεσταντισμός, καθολικισμός, ἠθικότητα, ἀνηθικότητα, ὀρθολογισμός, χριστιανισμός. Ἄς χαροῦμε τὸ πολὺ πιὸ συγκινητικὸ θέαμα ἀπὸ τὴν ἀληθινὴ τους ζωὴ, ἀπὸ τὰ πάθη τους ποὺ ὑπῆρξαν νέα, ἀπὸ τὶς ἐλπίδες τους ποὺ δὲν ἦταν καθόλου οἱ δικές μας.»⁶

Ἴσως ἀπὸ τὸ 1944, ὅταν ἐκφράζεται μὲ τὸν παραστατικὸ αὐτὸ τρόπο ὁ L. Febvre, ἢ ἀποψή του αὐτὴ νὰ θεωρεῖται πιὰ σήμερα κοινὸς τόπος γιὰ τὴν πατρίδα του. Γιὰ μᾶς ὅμως, οἱ ὅποιοι πολλὰ ἀκόμη βασικὰ θέματα τὰ ἐγγίζουμε γιὰ πρώτη φορά, ὅπως τὸ προκείμενο τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, χρήσιμο εἶναι νὰ ὑπενθυμίσουμε τὸ κείμενο αὐτὸ τοῦ Γάλλου ἱστορικοῦ, τώρα ποὺ ἀμέσως πιὸ κάτω θὰ ξετυλίξουμε, ὑποχρεωτικὰ κατὰ κάποιον τρόπο, τὸ νῆμα τῶν σχέσεων τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ μὲ τὴν οικονομικὴ σκέψη στὴν Εὐρώπη. Καὶ συγκεκριμένα:

Τὸ 1754 ἰδρύεται στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Νεάπολης ἔδρα τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, στὴν ὁποία διορίζεται πρῶτος καθηγητῆς ὁ Ἰταλὸς ἱερωμένος

6. *Amour sacré, amour profane*, Gallimard, Idées, Παρίσι 1971, σ. 356.

φιλόσοφος Antonio Genovesi (1713-1769). 'Ως πρὸς τὴν ἔδρα τίποτε τὸ ἰδιαίτερο. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν πολιτικῶν καὶ οἰκονομικῶν σπουδῶν στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ 18ου αἰώνα εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὸ σχετικὸ ἐνδιαφέρον νὰ ἐπεκταθεῖ καὶ στὸν πανεπιστημιακὸ χῶρο· ἀρχίζει λοιπὸν στὰ πανεπιστήμια τῆς Εὐρώπης ἡ ἴδρυση ἰδιαιτέρων ἐδρῶν. Στὴν Halle ἡ σχετικὴ ἔδρα ἰδρύεται τὸ 1727, στὴν Uppsala τὸ 1740, στὴ Βιέννη τὸ 1750, κ.ο.κ.⁷

Τὸ ἰδιαίτερο ἐστιάζεται στὸ πρόσωπο τοῦ πρώτου καθηγητῆ. Ὁ Genovesi εἶχε ἀρχίσει ἀρκετὰ ἔνωρις τὴν πανεπιστημιακὴ του καριέρα, ὡς καθηγητῆς στὴν ἀρχὴ τῆς Μεταφυσικῆς καὶ ἔπειτα τῆς Ἠθικῆς. Ὅταν, ἀργότερα ὅμως, ἐπιδιώκει νὰ καταλάβει τὴν ἔδρα τῆς Θεολογίας, κάτι ποὺ πολὺ τὸ ἤθελε, ἀπέτυχε. Βρῆκε ἀντίθετη τὴν Ἐκκλησία. Δικαιολογημένα γιὰ τὴν ἐποχὴ: σήμερα ὁ Genovesi θεωρεῖται «ἴσως ἡ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὴ μορφή τοῦ διαφωτισμένου καθολικισμοῦ».⁸ Περιπατητικὸς στὰ νιάτα του, εἶχε γίνει ἔπειτα καρτεσιανός, καὶ στὴ συνέχεια γνώρισε τὴ σκέψη τοῦ Locke, τὴν ὁποία καὶ μερικῶς ἀποδέχθηκε. Ἀπὸ τὰ ἔργα του σημαντικότερο ὑπῆρξε *Τὰ στοιχεῖα Μεταφυσικῆς* (1743), τὸ ὁποῖο «ἄφησε ἐποχὴν» μὲν, ἀλλὰ χαρακτηρίστηκε ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία «ἐπικίνδυνον».⁹ Στὴ δεκαετία ὅμως ἀνάμεσα στὸ 1743 καὶ στὸ 1754 ὁ Genovesi ὄχι μόνον ἄλλαξε πορεία, ἀλλὰ βρέθηκε, ὅπως εἶδαμε, στοὺς ἀντίποδες. «Ἡ ἐκλογή ὅμως ἐνὸς Antonio Genovesi, νὰ μεταμορφωθεῖ δηλαδὴ ἀπὸ «*metafisico in mercadante*», ἦταν πολὺ περισσότερο ἀπὸ ἓνα ἀτομικὸ γεγονός: ἦταν ἡ ἀλλαγὴ μιᾶς κοινωνίας καὶ τῶν διανοουμένων της. Ὅχι πιά θεολογία, λογιουσὴν, καὶ ἀφηρημένη ἐπιστήμη ὡς οὐσιαστικὰ στοιχεῖα μιᾶς παιδείας, ἀλλὰ ἡ οἰκονομία, ἡ πολιτικὴ, ἓνα καινούριο δίκαιο, ἡ ἐφαρμοσμένη ἐπιστήμη».¹⁰ Χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ σημαίνει πῶς ἦταν δρόμος εὐκόλος. Ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο.

Ἡ ἐπιτυχία του στὴν καινούρια αὐτὴ σταδιοδρομία στάθηκε σημαντικὴ. Πέρα ἀπὸ τὶς ἐπιμέρους ἄλλες ποικίλες ἐργασίες του σὲ θέματα εἴτε κοινωνικὰ εἴτε οἰκονομικά, τὸ ἔργο του *Ὁμιλία γιὰ τὸν πραγματικὸ σκοπὸ τῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἐπιστημῶν* θὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς τὸ μακρινότερο τοῦ Ἰτα-

7. G. Gusdorf, *L'avènement des sciences humaines au siècle des Lumières*, Payot, Παρίσι 1973, σ. 574.

8. P. Hazard, *La pensée européenne au XVIIIème siècle* 1, Παρίσι 1946, σ. 120.

9. Dino Carpanetto - Giuseppe Ricuperati, *Italy in the Age of Reason*, Longman, Λονδίνο 1987, σ. 253.

10. *Letteratura italiana*, 1. «Il letterato e le istituzioni», Einaudi, Τοῦρίνο 1982, σ. 928.

λικού Διαφωτισμοῦ τοῦ Νότου.¹¹ Συνεπῶς ἔτσι μᾶλλον πρέπει νὰ ἐρμηνεύσουμε τὴ διαδρομὴ του: ὡς ἐξελικτικὴ πορεία. Ἐποὶ «ἡ γέννηση τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας δὲν μεταφράζει μόνη τὴν πρόοδο τῆς γνώσης, τὴν τελειοποίησιν μεθόδων καὶ θεωριῶν. Ἡ σκέψις ἀνταποκρίνεται σὲ μιὰ καινούρια συνείδηση τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξέως. Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν παραγωγή καὶ τὴν κατανάλωσιν τῶν ἀγαθῶν μαρτυρεῖ πῶς αὐτὰ ἐδῶ κέρδισαν μιὰν ὀρισμένην εὐκλείαν στὸ πεπερωμένο τῶν ἀνθρώπων. Ἡ μεσαιωνικὴ χριστιανικὴ παιδεία πρὸςβέβηκε ὅτι περιφρονεῖ τὰ πλούτη αὐτοῦ τοῦ κόσμου· διδάσκει τὴν ἀνάγκη γιὰ τὸν πιστὸ νὰ περιορισθεῖ στὸ ἐλάχιστο βιοτικόν, ἐπειδὴ βλέπει πῶς ἡ προσκόλλησις στὴν ὑλικὴ πραγματικότητά εἶναι ἐμπόδιο στὴ σωτηρία. Αὐτὸς ὁ μοναστικὸς χαρακτήρα ἀσκητισμοῦ ἀνταποκρίνεται σὲ μιὰ τάξιν πραγμάτων ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ σπανιότητα ἢ ἀκόμη ἀπὸ τὴν ἔλλειψιν κάθε λογῆς τροφίμων καὶ ἐμπορευμάτων». «Ὅταν ὅμως ἀργότερα ἄνοιξαν οἱ δρόμοι καὶ διακινήθηκαν τὰ ἀγαθὰ, ἀναπτύχθηκε «μιὰ νοοτροπία ποὺ ἀντὶ νὰ περιφρονεῖ τὰ πρόσκαιρα ἀγαθὰ, ποὺ εἶχαν θεωρηθεῖ πῶς δὲν εἶχαν πνευματικὴ ἀξία, καταπιάνεται μὲ τὰ πράγματα, γιὰ νὰ μεταμορφώσῃ τὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον».¹² Ἐποὶ ὅμως πρῶτα εὐαισθητοποιήσῃ τὴν κοινὴ γνώμη. Πόσο γλήγορα; Μᾶς τὸ λέει ὁ Βολταῖρος στὸ *Φιλοσοφικὸ λεξικόν* του, στὸ ἄρθρον γιὰ τὸ σιτάρι: «Γύρω στὰ 1750 τὸ ἔθνος μπουχτισμένο ἀπὸ στίχους, τραγωδίες, κωμωδίες, μυθιστορήματα, ὑπερες, ρομάντζες, ἠθικὰ ἀξιώματα πρὸς χιμαιρικὰ ἀκόμη, καθὼς καὶ διαμάχες γιὰ τὴ θεία χάρις καὶ τὴν παραφορὰ τῶν παθῶν, ἄρχισε νὰ συλλογίζεται γιὰ τὸ σιτάρι».¹³ Αὐτὲς οἱ συζητήσεις μεταφράζονται ὡς τὸ πρῶτον σκαλοπάτι τῶν ὑλικῶν ἀμφισβητήσεων τίς ὁποῖες προέβηκε ὁ Διαφωτισμός: «Φύσει γὰρ πῶς ὑπὸ τῆς χρείας ἄγεσθαι φιλεῖ τὸ ἀνθρώπειον».¹⁴ Βρίσκειται ὅμως ἀκόμη πολὺ μακριά, ὥστε νὰ ἀρχίσει νὰ ἔχει καὶ ἀπώτερες βλέψεις: νὰ ζητᾷ εἴτε τὴν καθολικὴ στοιχειώδη ἐκπαίδευση εἴτε ἀκόμη τὴ δημόσια βιβλιοθήκη καὶ τὰ δημόσια μουσεῖα.

Ἐποὶ, «ἡ μετακύλιση ἀπὸ τὸ μερκαντισμὸ τοῦ 17ου αἰῶνα πρὸς τὰ λεπτότερα οἰκονομικὰ τοῦ Διαφωτισμοῦ ἦρθε μὲ ἀργὰ καὶ ἐσκεμμένα βήματα καὶ σὲ ἓνα εὐρὸν μέτωπον περιελάμβανε τὸν ἀβὰ Galiani καὶ τὸν Pietro Verri στὴν Ἰταλία, τὴ Σχολὴ τῶν Φυσιοκρατῶν στὴ Γαλλία, τοὺς Cameralist στὴ Βιέννη, τὸν David Hume καὶ τὸν Adam Smith στὴ Σκο-

11. Carpetto-Ricuperati, *Italy...*, ὁ.π., σ. 261.

12. Gusdorf, *L'avènement...*, ὁ.π., σ. 551.

13. *Αὐτόθι*, σ. 549.

14. Ε. Βούλγαρης, *Ἡ Λογικὴ*, Λιψία 1766, σ. 40.

τία».¹⁵ Ἀπὸ αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν κύκλο τοῦ Galiani καὶ τοῦ Verri προέρχεται ὁ Genovesi. Ἀντίστοιχη, ἄλλωστε, ἦταν καὶ ἡ πορεία τοῦ πρωτεργάτη τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, τοῦ Adam Smith: φιλόσοφος καὶ ἠθολόγος ὀφείλει τῇ διασημότητά του, πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Πλοῦτο τῶν Ἑθνῶν (1776), στὸ ἔργο του *Ἡ θεωρία τῶν ἠθικῶν αἰσθημάτων*, πού εἶδε τὸ φῶς τὸ 1759. «Ὁ Smith, γράφοντας τὸν Πλοῦτο, ἔγραφε γιὰ τὴν ἀναψυχὴ του. Μὲ αὐτὸ τὸ βιβλίον ἔμεις ἔγινε ὁ πατέρας τῶν σύγχρονων οἰκονομικῶν. Γι' αὐτὸν ἡ ἀνακάλυψη τῶν οἰκονομικῶν προέκυψε ἀπὸ τὸ γενικὸ του ἔργο ὡς φιλοσόφου. Τὸ θέμα τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας τὸ πραγματεύθηκε ὡς μέρος τῶν μαθημάτων του γιὰ τὴν ἠθικὴ φιλοσοφία. Εἴμαστε συνεπῶς ἀπολύτως δικαιολογημένοι, ὅταν λέμε πὼς ἐθεμελίωσε τὴν οἰκονομικὴ ἐπιστήμη, ὅπως τὴν ξέρουμε, κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ ἀρχαῖοι Ἑλλήνες θεμελίωσαν τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες ἔξω ἀπὸ τὴν φιλοσοφία.»¹⁶ Καὶ γιὰ νὰ γίνουμε, τέλος, δικαιότεροι, θὰ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε πὼς ἡ ἐποχὴ δὲν εἶχε τότε κανένα λόγο, ὥστε νὰ ἀμφισβητηθεῖ τὴν ἀριστοτελικὴ διαίρεση τῆς φιλοσοφίας σὲ θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ, ὅπου στὴν τελευταία συμπεριλαμβάνονται ἡ ἠθικὴ, ἡ οἰκονομικὴ καὶ ἡ πολιτικὴ. Σημασία ἔχει πλέον τὸ περιεχόμενον πού παίρνει ἡ οἰκονομικὴ ἐπιστήμη. «Ἀνάμεσα στὶς ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς κοινωνίας, ἡ Πολιτικὴ Οἰκονομία ἦταν ἀναμφίβολα ἡ πρώτη πού νὰ ἀξίξει τὸ ὄνομα τῆς ἐπιστήμης.»¹⁷ Ἔτσι πολὺ γλήγορα θὰ ἀποβεῖ «περισσότερο ἀπὸ μιὰ ἀπλὴ ἐπιστήμη τοῦ πλούτου ἦταν ἡ ἐπιστήμη τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης».¹⁸

Ἦστερα ἀπὸ τὰ μακρὰ αὐτὰ καὶ ὑπερβαλλόντως —ἀπὸ τὴ φύση τῶν πραγμάτων— δάνεια προλεγόμενα, ὁ ἀναγνώστης θὰ ἔχει ἀντιληφθεῖ ἀσφαλῶς τὸ λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο ἔλαβαν τὴ μορφή αὐτῆ: ἡ ἀνάπτυξη τῶν οἰκονομικῶν θεωριῶν εἶναι καὶ αὐτὴ μιὰ ἀδιαφιλονίκητη κατάκτηση τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ. Δευτεροβάθμια, μᾶλλον, ἀφοῦ πρωτοβάθμια εἶναι πάντοτε ἡ φιλοσοφία, μιὰ καὶ αὐτὴ εἶχε νὰ ἀντιπαλαίσει τὴ μεγάλη ἀντίπαλο, τὴ θρησκεία. Στάθηκε ἔμεις τέτοια ἡ ἐπιτυχία της, γιὰ κάποιους συνθετότερους μεταφυσικοθρησκευτικούς λόγους —τοὺς ὁποίους ἀποφεύγω νὰ ἀναπτύξω ἐδῶ, γιὰ νὰ μὴν ἐπηρεάσω τὴ συνοχὴ τοῦ κειμένου— ὥστε μποροῦμε, χωρὶς ἐνδοιασμούς, πιστεύω, νὰ ἀποδεχθοῦμε τὴν παρατήρηση

15. Peter Gay, *The Enlightenment: An Interpretation*, «The Science of Freedom», W. W. Norton and Co, Νέα Ὑόρκη 1977, σ. 347.

16. J. Bronowski - Bruce Mazlish, *The Western Intellectual Tradition*, Hutchinson, Λονδίνο 1960, σ. 336.

17. Gay, *The Enlightenment*, ὁ.π., σ. 345.

18. *Αὐτόθι*, σ. 351.

Γάλλου ιστορικοῦ, πὼς «Ἡ Πολιτικὴ Οἰκονομία τοῦ Διαφωτισμοῦ παίρνει συχνὰ τὸν τόνο καὶ τὴν περπατησιὰ μιᾶς τελετουργίας» τοὺς φυσιοκράτες τοὺς θεωροῦσαν οἱ ἀμύητοι σύγχρονοὶ τοὺς ὡς «ἄρρησθ» θρησκευτικῇ».¹⁹

Τὸ ὄνομα τοῦ Genovesi συνδέθηκε σχετικὰ ἐνωρὶς μὲ τὴ νεοελληνικὴ γραμματεία. Τὸ συνέδεσε ἡ προσωπικότητα τοῦ Εὐγένιου Βουλγάρη. Τὸ ἔργο του *Στοιχεῖα τῆς μεταφυσικῆς* ἀποτέλεσε ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ ἐγχειρίδια διδασκαλίας τοῦ Εὐγένιου, ὅπως δηλώνεται ἐμφαντικὰ στὸ ἐξώφυλλο τοῦ βιβλίου, ὅταν αὐτὸ τυπώνεται μετὰ τὸ θάνατο τοῦ μεταφραστῆ, τὸ 1806, ἀπὸ τοὺς Ζωσιμάδες, καὶ ὅπως ἐπίσης τεκμαίρεται ἀπὸ τὰ ἱκανὰ καὶ διάσπαρτα ἀνὰ τὸν ἐλληνικὸ χῶρο σωζώμενα χειρόγραφα τῆς μετάφρασης. «Ἐξελληνισθέντα μὲν ἐκ τῆς λατινίδος φωνῆς παρὰ τοῦ Πανιερωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Εὐγένιου τοῦ Βουλγάρεως Ἱεροδιακόνου ἔτι ὄντος καὶ σχολαρχοῦντος ἐν τε Ἰωαννίνοις, καὶ ἐν τῇ Ἀθωνιάδι Ἀκαδημίᾳ καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρὸς ἀκρόασιν τῶν παρ' αὐτῷ μαθητιῶντων.» Τὸ πρωτότυπο ἔργο ἐκδίδεται λατινικὰ στὴν Ἰταλία σὲ τέσσερις τόμους. Οἱ τρεῖς πρῶτοι τὸ 1743, μὲ τὴν ὄντολογία, τὴν ψυχοσοφία καὶ τὴ φυσικὴ θεολογία, ἐνῶ ὁ τέταρτος, μὲ τίς Ἀρχές τοῦ φυσικοῦ νόμου, τὸ 1751. Μιὰ νέα ἐκδοσι, ἡ τέταρτη αὐτῆ τῆ φορά, θὰ δεῖ τὸ φῶς τὸ 1760-1763, σὲ πέντε τόμους καὶ μὲ διαφορετικὴ ταξινόμησι τῆς ὕλης. Ὁ Βουλγάρης καταπιάνεται ἀρκετὰ ἐνωρὶς μὲ τὴ μετάφρασή του, περίπου ἀπὸ τὸν ἴδιο χρόνον ποὺ κυκλοφορεῖ τὸ ἔργο στὴν Ἰταλία, ἀφοῦ ἡ περίοδος διδασκαλίας του στὰ Γιάννενα ἀνήκει στὸ χρονικὸ διάστημα 1742-1748. Σὲ μεταγενέστερο ἀνέκδοτο γράμμα του στὶς 18 Ἰουνίου 1752 ἐκθέτει ἀπὸ τὰ Γιάννενα πρὸς τὸν ἀρχιμανδρίτη τοῦ Παναγίου Τάφου Ἀγάπιο, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐκλεγεῖ πρῶτος διευθυντῆς τῆς Ἀθωνιάδας πρὶν ἀπὸ τὸν Εὐγένιο, τὰ σχετικὰ μὲ τὴ μετάφρασι: «Ἐξεθέμην ἐλληνιστὶ καὶ τοῦ Γενουησιοῦ Ὀντοσοφίαν, καὶ ἀκολουθῶ νὰ ἐκθέτω τὴν Ψυχοσοφίαν, ἧς ἤδη διεξῆλθον τεταρτημόριον. Τελειώσας αὐτὴν καὶ δοὺς εἰς ἀντιγραφὴν, ἀν λάβω μέσον ἐπιτήδειον, θέλω σοὶ τὴν πέμψει. Τὴν Φυσικὴν Θεολογίαν τοῦ αὐτοῦ δὲν ἔλαβον ἀκόμη, ὅμως τὴν προσμένω, καὶ γνώμην ἔχω τοῦ ποιῆσαι τὴν πραγματείαν ὅλην καὶ τελείαν καὶ τῶν περιττῶν καὶ ἀπροσφῶν, νὰ τὴν κάμω εἰς τὰ σχολεῖα μας εὐχρηστον. ὄντας αὐτό, κατ' ἐμὲ κριτὴν, ἐν σύγγραμμα δεξιώτατον καὶ κάλλιστον, τοῦ ὁποῖου δύσκολον εἶναι νὰ προτιμήσῃ τινὰς, ἢ τὸ εἶδος ἀπὸ τὴν ὕλην, ἢ τὴν ὕλην ἀπὸ τὴν μέθοδον.»²⁰

19. Gusdorf, *L'avènement*, ἔ.π., σ. 558.

20. Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη, κώδ. ὑπ' ἀριθ. 3053, φ. 280 ἔ.

‘Ο Ίώσηπος Μοισιόδαξ, πού ξέρει ἀπό πρώτο χέρι τὰ πράγματα, ἐρ-
χεται τὸ 1780 νὰ προσμαρτυρήσει, καταθέτοντας καὶ τὴ δική του γνώμη
γιὰ τὸν Ἰταλὸ φιλόσοφο: «Πρὸς τοῖς λοιποῖς συγγράμμασι, τὰ ὅποια φέ-
ρονται ὑπὸ τὸ τοιοῦτον ὄνομα, φημίζεται πολλὰ καὶ ἡ *Λογικοκριτική* Ἀν-
τωνίου τοῦ Γενουηνσίου, τὴν *Μεταφυσικὴν* τοῦ ὁποίου, τῆς πρώτης ἐκδό-
σεως ὅμως, μετέφρασε καὶ παρέδωκε καὶ ὁ κλεινὸς Εὐγένιος, διατρίβων
μέρος ἐν τοῖς Ἰωαννίνους καὶ μέρος ἐν τῇ Κοζάνῃ. Λέγω τῆς πρώτης ἐκ-
δόσεως, διότι ὁ ἐπίσημος ἀνὴρ, ὁ Γενουήνσιος, ἐπηύξησεν εἶτα τὴν *Με-
ταφυσικὴν* αὐτοῦ ἄχρι καὶ τοῦ τετραπλασίου, καὶ ἂν ὁ ἀνὴρ συνέγραφεν ἄλ-
λαχοῦ, μήτε εἶναι ἀμφιβολία πάντως πὼς ἔμελλε νὰ ἀπαρτίσῃ σύγγραμμά
τι μεταφυσικὸν πλήρες, καὶ τοιοῦτον, ὅποιον ἀπῆρτε αὐτὸ εἶτε ἡ ἀλήθεια
εἶτε ἡ χρεία τοῦ ἀληθοῦς φωτισμοῦ τῶν ἀνθρώπων.»²¹

Τὰ συμπεράσματα στὰ ὅποια μπορεῖ τώρα νὰ καταλήξει κανεὶς ἀπὸ
αὐτὲς τὶς μαρτυρίες ὡς πρὸς τὴν παρουσία τοῦ Genovesi στὸν ἐλληνικὸ
χῶρο εἶναι ἀξιόλογα. Προέχει ὅμως μιὰ γενικὴ παρατήρηση, συνισταμένη,
ἄλλωστε, τῆς γενικῆς αὐτῆς διαπίστωσης. Ὅταν ἡ λογισὴν ἐστράφηκε
συστηματικὰ πρὸς τὸν δυτικὸ κόσμον καὶ ἐζήτησε ἀπὸ αὐτὸν τὴν πνευμα-
τικὴ ἐπιβοήθειά του, εἶχε διαμορφωθεῖ ἤδη μιὰ πλεονεκτικὴ κατάσταση
γιὰ τὸν Νέο Ἑλληνισμὸ στὴν ὁποία εἶχε ἐμπλακεῖ ἀναπόφευκτα, καὶ ἀπὸ
τὴν ὁποία μόνον ὀφέλη προσεπύρισε. Ἀναφέρομαι, φυσικὰ, στὸ μονόδρομο
τὸν ὁποῖο εἶχε δημιουργήσει ἡ ἰταλικὴ παιδεία γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Οἱ πολὺ
στενὲς πολιτικὲς σχέσεις τῆς Κρήτης καὶ τῶν Ἑπτανήσων μὲ τὴν Ἰταλία,
οἱ πολιτισμικοὶ δεσμοὶ πού εἶχαν ἐνώσει τὶς κατεχόμενες αὐτὲς περιοχὲς
μὲ τὴ μητρόπολη, ἡ κατευθυνόμενὴ μετεκπαίδευση τῶν ὑπηκόων τῶν πε-
ριοχῶν κυρίως στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Πάδοβας, ὡς καὶ ἡ σχεδὸν μοναδι-
κότητα τῆς ἰταλικῆς γλώσσας ὡς ἐφόδιον ξενογλωσσίας γιὰ τοὺς Ἑλλη-
νες, θὰ μπορούσαν ἐνδεχομένως, ἴλα αὐτά, νὰ εἶχαν ἀποβεῖ κρίσιμα γιὰ
τὴν πνευματικὴ πορεία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, ἂν ἡ Ἰταλία, ὅταν παρέδι-
δε τὴ σκυτάλη τοῦ πολιτισμοῦ στὶς ἀνερχόμενες δυνάμεις τοῦ Βορρᾶ, δὲν
ἀνανέωνε, ὕστερα ἀπὸ κάποιον] πρόσκαιρον κάμψην, τοὺς δεσμοὺς τῆς μὲ
τὶς νέες δυνάμεις. Τὸ φαινόμενο στὴν εὐρύτερη ἐκφρασὴ του ἔχει τίτλον,
«Ἡ ἀνανέωση τοῦ διαλόγου ἀνάμεσα στὴν Ἰταλία καὶ στὴν Εὐρώπη: πνευ-
ματικὰ καὶ παιδευτικὰ θέσμινα ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα ἕως τὶς πρώτες
δεκαετίες τοῦ 18ου αἰῶνα»,²² ἐνῶ στὴ στενότερη ἐκφράζεται μὲ τὸν ὄρο

21. Ἰώσηπος ὁ Μοισιόδαξ, *Ἀπολογία*, ἐπιμ. Ἄλκης Ἀγγέλου, Ἑρμῆς, Ν.Ε.Β.,
Ἀθήνα 1976, σ. 114-5.

22. Εἶναι ὁ τίτλος τοῦ κεφ. 6 (β' μέρος) τοῦ ἔργου τοῦ Carpetto-Ricuperati,
Italy, ὁ.π., σ. 78 ἔ.

Ἄγγλομανία.²³ Ἡ περίοδος ὅμως αὐτὴ εἶναι ἐκείνη ἀκριβῶς κατὰ τὴν ὁποία καὶ πυκνώνουν οἱ πολιτισμικὲς σχέσεις τοῦ εὐρύτερου Ἑλληνισμοῦ πλεόν μετὰ τὴν Ἰταλία. Ἔτσι καὶ μετὰ τὸν μεσάζοντα λοιπὸν αὐτὸν ρόλο τῆς Ἰταλίας, ὁ Νέος Ἑλληνισμὸς καρπώθηκε ἄνετα καὶ πλούσια τοὺς καρποὺς τῆς Εὐρώπης. Ἴσως καὶ πολὺ καλύτερα καὶ ἀμεσότερα παρὰ ἂν εἶχε ἐπιδιώξει ὁ ἴδιος ὁ Ἑλληνισμὸς τὴ συγκομιδὴν.

Γιατὶ μπορεῖ τὰ φιλτραρισμένα προϊόντα τῆς εὐρωπαϊκῆς παιδείας νὰ ὑπόκεινται σὲ κάποιες σχετικὲς ἀλλοιώσεις, ὥστόσο, ἂν ἀναλογισθεῖ κανεὶς πόσο ὀδυνηρὴ, ἀργόρυθμη καὶ ἐξαιρετικὰ δύσκολη θὰ ἦταν μιὰ παρόμοια ἐπιλογή ἀπὸ τὸν εὐρωπαϊκὸν χῶρον, τότε ἴσως μπορεῖ νὰ ἐκτιμῆσει γιατί π.χ. ἡ Μεταφυσικὴ τοῦ Genovesi γνώρισε τέτοια ἀκμὴ στὴν Ἑλλάδα: αὐτῆρξε ἓνα ἔργο πού εἶχε τῆξει καὶ εἶχε συγχωνεύσει τίς θεωρίες καὶ τίς ἀρχὲς τοῦ Bacon, τοῦ Descartes, τοῦ Leibnitz καὶ τοῦ Locke». Γι' αὐτό, ἄλλωστε, καὶ εἶχε χαρακτηριθεῖ αἰρετικόν. Τὸ ὄνομα τοῦ Genovesi δὲν τιμᾶται — μετὰ τὸν τρόπον πού εἶδαμε — τόσο ἀπὸ τὸν Βούλγαρη ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν Μοισιδάκα, ἀλλὰ γνωρίζει μιὰ δεύτερη ἐπιτυχία, πολλὰ χρόνια ἀργότερα, ὅταν ξαναμεταφράζεται καὶ ἐκδίδεται ἑλληνικὰ τὸ 1802.²⁴ Δίπλα σὲ αὐτὰ ὅμως τὰ συμπεράσματα καὶ σὲ ἀρκετὰ ἄλλα ἀκόμη, στὰ ὅποια θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγηθεῖ κανεὶς ἂν ἤθελε νὰ ὀλοκληρώσει τὸ θέμα στὸν ἑλληνικὸν χῶρον, ἐκεῖνο πού προέχει νὰ ἐπισημανθεῖ ἐδῶ, γιὰ νὰ μὴν ἀπομακρυνθοῦμε ἀπὸ τὴ βασικὴ γραμμὴ τοῦ μελετήματος, εἶναι τὸ ἀκόλουθο: ἡ μέριμνα πού δείχνει ὁ ἴδιος ὁ Ἰταλὸς γιὰ τὴν τύχη τοῦ ἔργου του, μετὰ τὴ μεταγενέστερη ἐπεξεργασία του καὶ τὴν ἀνανεωμένη ἔκδοσή, μαρτυρεῖ πὼς ἡ νέα δραστηριότητά του, στὸ χῶρον τῆς οἰκονομικῆς φιλοσοφίας, δὲν τὸν ἔχει ἀποξενώσει ἀπὸ τὰ βασικὰ του ἐνδιαφέροντα. Τὰ νέα του ὅμως ἐνδιαφέροντα μοιάζουν νὰ εἶναι ἀπροσδιόνυσα γιὰ τοὺς Νεοέλληνες.

Γνωρίζουμε ὅτι ὁ Βούλγαρης διανύει ἄνετα βιολογικὰ ὀλόκληρο τὸν Εὐρωπαϊκὸν Διαφωτισμό. Τὸν παρακολουθεῖ μέσα ἀπὸ τίς ποικίλες περιπέτειές του, πού ἔγιναν καὶ δικές του ἰδεολογικὲς περιπέτειες. Ξέρου-

23. Βλ. σχετικὰ τὸ ἔργο τοῦ Arturo Graf, *L'Anglomania e l'influsso inglese in Italia nel secolo XVIII*, Τοῦρῖνο 1911.

24. *Στοιχεῖα Μεταφυσικῆς...* ὑπὸ Ἀντωνίου Ἰερονησιῶν... διδασκάλου τῆς Ἑθικῆς καὶ Οἰκονομικῆς. Ἡ μετάφραση ἀπὸ τὰ ἰταλικά. Μεταφραστής, σύμφωνα μετὰ τὸν Δ. Γκίνην, ὁ Ἀθανάσιος Πάριος. Μιὰ ἀνεξαρτίβωτη, τέλος, μαρτυρία ἀνέφερε πὼς ὁ Τρύφων Μετσοβίτης, «φίλος τοῦ Εὐγενίου ἀρχαῖος καὶ ἐπιστήθιος» (Παναγιώτης Ἀραβαντινός, *Βιογραφικὴ συλλογὴ λογίων τῆς Τουρκοκρατίας*, εἰσαγωγή-ἐπιμέλεια Κ. Θ. Δημαρᾶς, Γιάννενα 1960, σ. 284) μετέφρασε τὴ *Λογικὴ* τοῦ Genovesi (Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, ἔκδοσις Γ. Κρέμος, Ἀθήνα 1872, σ. 539).

με ότι άργά, τὸ 1763, δηλαδή σὲ ἡλικία 47 χρονῶν, εἶναι ἐγκαταστημένος στὴ Γερμανία καὶ συμπληρώνει τὴν παιδεία του, μιὰ παιδεία ὅμως ἔξω ἀπὸ κάθε γνωστὸ μέτρο, καὶ μὲ ἓνα δυναμισμὸ ἔξω ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς. Βρίσκεται λοιπὸν μέσα στὴν καρδιά τῆς Εὐρώπης καὶ φυσικὸ εἶναι νὰ ἔχει ἐνημερωθεῖ γιὰ τὴν ἀνατρεπτικὴ ὡς πρὸς τὴ φιλοσοφία παρουσία τῆς οἰκονομικῆς σκέψης. Ποιὸ τὸ ἀποτέλεσμα; Πρὶν ὀδηγηθοῦμε στὴν ἀπάντηση, φρόνιμο εἶναι νὰ ἰχνηλατήσουμε τὸν ἴδιον.

Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁ Βούλγαρης εἶναι ὁ πρῶτος, μὲ τίς ἀπροσμέτρητες πνευματικὲς ἰκανότητες ποὺ διαθέτει, ποὺ θὰ ἐπιδιώξει νὰ ἐπιβάλλει ἓνα ὀλοκληρωμένο ἀνανεωτικὸ πρόγραμμα στὴ νεοελληνικὴ πνευματικὴ ζωὴ, μέσα ἀπὸ τὴν Εὐρώπη τοῦ Διαφωτισμοῦ. "Ὅλα αὐτὰ βέβαια, καταρχήν, μέσα ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς ἐκπαίδευσης. Ἐκεῖ θὰ ἐπιχειρήσει νὰ προβάλλει ἓνα πλῆρες φιλοσοφικὸ σύστημα, στὸ σχῆμα ἀκόμη τῆς παράδοσης, ἐκεῖ θὰ περάσει καὶ τὴ συστηματικὴ διδασκαλία τῶν μαθηματικῶν καὶ τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν. Δὲν θὰ περιοριθεῖ ὅμως ἐδῶ: μέσα στὸ πνεῦμα θεωρίας τοῦ συνόλου τῆς πνευματικῆς ζωῆς ποὺ χαρακτηρίζει τὸ ἔργο του, θὰ ἐνδιαφεθεῖ — μὲ τίς ἀνεξήγητες γιὰ μᾶς σήμερα δυνατότητες τοῦ νὰ ἐνημερώνεται μὲ πληρότητα καὶ ταχύτητα στὴ γενικότερη εὐρωπαϊκὴ διακίνηση τῶν ἰδεῶν— καὶ σὲ ὅ,τι μὲ ὅποιονδήποτε τρόπο ἀγκαλιάζει ὁ Εὐρωπαϊκὸς Διαφωτισμὸς. Καὶ εἶναι γνωστὸ, βέβαια, πὼς ἡ ἐξελικτικὴ πορεία τοῦ κινήματος στὴν Εὐρώπη μετατόπισε πολὺ γρήγορα τὴ σκέψη ἀπὸ τὴ θεωρία στὰ πράγματα, δηλαδή στὰ πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ θέματα, καὶ πὼς ἡ μεταβολὴ αὐτὴ ὀλοκληρώνεται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα, ὅταν τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀπλώνονται καὶ στὴν οἰκονομικὴ σκέψη, καὶ εἰδικότερα στὴν Πολιτικὴ Οἰκονομία. Ἡ σημαντικὴ αὐτὴ ὀλοκλήρωση στηρίχθηκε βασικὰ στὸν Γάλλο φιλόσοφο Montesquieu, καὶ εἰδικότερα στὸ ἔργο του *Esprit des lois*. Ἡ ἱστορία τὸν σηματοδοτεῖ ὡς τὸν συγγραφέα ποὺ ἄσκησε τὴ μεγαλύτερη ἐπίδραση στὸν 18ο αἰώνα —περισσότερο καὶ ἀπὸ τὸν Βολταῖρο δηλαδή— καὶ ἡ εὐρωπαϊκὴ διάνοηση, μὲ τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ Beccaria «ὁ ἀθάνατος Montesquieu», ἐφάνερωσε τὸ μέτρο τῆς ἐκτίμησής της.²⁵

Μὲ τίς προϋποθέσεις ποὺ προανάφερα λίγο πιὸ πάνω, θὰ ἔπρεπε ἐκ προοιμίου νὰ δεχθοῦμε τὴ γνωριμία τοῦ ἔργου τοῦ Γάλλου φιλόσοφου ἀπὸ τὸν Βούλγαρη, ἔστω κι ἂν μᾶς ἔλειπε ὅποιαδήποτε σχετικὴ συγκεκριμένη μαρτυρία. Ὁ Βούλγαρης ὡς τὰ βαθιά του γηρατειὰ παραμένει μάχιμος καὶ φυσικὰ ἐνήμερος. Ἡ εἰκόνα του ποὺ μᾶς χαρίζει τὸ 1800 ὁ Ρῶσος συνομι-

25. Gay, *The Enlightenment*, ὁ.π., σ. 325.

λητής του Ιερομόναχος Εὐγένιος στήν Πετρούπολη τὸν ἐκφράζει: «Πολ-
λάκις μέχρι ὑπερβολῆς καταθλίβω αὐτὸν ἐκφράζων τὴν λύπη μου ἐπὶ τῇ
ἐκπτώσει τῶν σπουδῶν ἐν Ἑλλάδι. “Ὅχι, ὄχι”, ἀνακράζει μετὰ ζωηρότη-
τος, “τὰ φυσικὰ προτερήματα τῶν Ἑλλήνων δὲν ἠφανίσθησαν, ἐν Ἑλλάδι
δὲν ὑπάρχει ἔλλειψις μεγαλονοίας ἐν οἴκῳ τῶν ἐπιστημῶν”,
καὶ λέγων ταῦτα τρέχει ὑποτρέμων πρὸς τὴν βιβλιοθήκην, ἀρπάζει βιβλία
καί, “Ἴδου σύγγραμμα μαθηματικὸν τέως γραφὲν ὑπὸ τινος Ἑλλήνου· ἰδοὺ
θεολογικὴ πραγματεία γραφεῖσα ἐν Ἀθῶνι καὶ ἐκδοθεῖσα ἐν Βενετίᾳ· ἰδοὺ
φιλοσοφικὸν σύστημα ὑπ’ ἐμοῦ μεταφρασθὲν ἐν τῇ Ἀθωνιάδι”...».²⁶

Τὰ βήματά του ὅμως πρὸς τὴ Ρωσία, με τὴν ὀριστικὴ του ἐγκατά-
στασι ἐκεῖ, τὰ εἶχε ὀδηγήσει ἔμμεσα ὁ Montesquieu. Ὁ Βούλγαρος ἀφη-
γεῖται σὲ ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ τοῦ 1771 τὰ σχετικὰ: «Πρὸ δύο χρόνων καὶ
ἐπέκεινα πολλὰ παρὰ τῆς Μεγάλης Αὐγούστης ἔδωκάν μοι νὰ ἐλπίζω τινὲς
τῶν ἐκεῖ ἐγκρίτων, ἐμοὶ εὐνούστατοι, ἐὰν θελήσω νὰ ἀπέλθω εἰς τὴν ἐπ’
ὄνοματι τοῦ Κορυφαίου τιμωμένην μητρόπολιν, ὅπου ἐγὼ ἕως τοῦ νῦν τὸ
ἀπέφυγον! Πέρουσι ἀπεστάλη μοι τὸ παρ’ αὐτῆς τῆς Μεγάλης συνταχθὲν
εἰς νομοθεσίαν τοῦ Κράτους βιβλίον, διὰ νὰ τὸ ἐρμηνεύσω ἐκ τῆς Γαλλικῆς
εἰς τὴν γλῶσσαν τὴν ἡμετέραν, καὶ προσετάγην ἐξ αὐτῆς τῆς Αὐλῆς νὰ
ἀφιερῶσω τὴν μετάφρασιν εἰς τὴν Αὐτοκρατορικὴν Μεγαλειότητα. Ὑπή-
κουσα, ἔστειλα τὸ ἔργον τετελειωμένον κατὰ τὸ παρελθὸν Πάσχα καὶ εἰς
αὐτὸ εὐηρέστησα, παρὰ πᾶσαν ἐλπίδα. Τεκμήριον, ὅτι τὸ κράτος αὐτῆς
ἐπεμψέ μοι τὸν παρελθόντα Αὐγουστον ὅσον δέκα πούγγια εἰς ἀνταπόδοσιν
τοῦ κόπου μου. Πρὸς τούτοις δὲ ἐπροβάλλθη μοι, νὰ ἀναδεχθῶ καὶ τὴν τοῦ
νεωστὶ ἰδρυθέντος ἐκεῖ Αὐτοκρατορικοῦ Φροντιστηρίου, ἐπὶ παιδεύσει τῶν
εὐγενῶν, ἐπιστασίαν.»²⁷ Ἡ συνέχεια εἶναι πολὺ γνωστὴ, καὶ δὲν μᾶς ἐν-
διαφέρει, ἄλλωστε, ἐδῶ. Ἐκεῖνο ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρει, καὶ εἶναι πανθομολο-
γούμενο, εἶναι ἄλλο: τὸ ἔργο τῆς Αἰκατερίνης «δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ
μιὰ συλλογὴ ἀπὸ ἀξιώματα, σὲ μιὰ σειρὰ παραγράφων, μιὰ πολιτικὴ καὶ
φιλοσοφικὴ ἀνθολογία, με προορισμὸ νὰ κατευθύνει τοὺς μελλοντικούς νο-
μοθέτες στήν σύνταξιν τοῦ νέου Κώδικα γιὰ τὴ Ρωσία. Ἀλλὰ ἀπὸ τίς
πεντακόσιες εἰκοσιεξή αὐτὲς παραγράφους, μόνον περισσότερες ἀπὸ τίς μι-
σὲς εἶναι δάνεια ἀπὸ τὸν Montesquieu· τίς ὑπόλοιπες ἔχει πάρει, τίς ἔχει
ἀντιγράψει σχεδὸν κατὰ γράμμα, ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Beccaria *Περὶ ἀδικη-
μάτων καὶ ποινῶν*». Ἡ ἴδια, ἄλλωστε, ἡ Αἰκατερίνη ὁμολογεῖ σὲ ἐπιστολὴ
τῆς πρὸς τὸν Γάλλο φιλόσοφο D’Alembert (1765) τὸ “δανεισμὸ” τῆς:

26. Ἀττικὸν Ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1887, Ἀθήνα 1888, σ. 364-5.

27. Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, κώδ. ὑπ’ ἀριθ. 2390, σ. 727.

«Γιὰ τὴν ὠφέλεια τῆς Αὐτοκρατορίας μου ἐλεηλάτησα τὸν πρόεδρο de Montesquieu, χωρὶς νὰ τὸν ὀνοματίσω. Ἐλπίζω πὼς ἂν μὲ βλέπει ἀπὸ τὸν ἄλλο κόσμον νὰ ἐργάζομαι, θὰ μοῦ συγχωρέσει αὐτὴν τὴν πλαστογραφία γιὰ τὸ καλὸ ποῦ θὰ προέλθει γιὰ εἴκοσι ἑκατομμύρια ἀνθρώπους. Ἀγαποῦσε πολὺ τοὺς ἀνθρώπους γιὰ νὰ μοῦ κακιώσει γι' αὐτό. Τὸ βιβλίον του εἶναι ἡ Σύνοψή μου.»²⁸

Συνεπῶς ἡ γνώση τόσο τοῦ ἔργου τοῦ Genovesi ὅσο καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Montesquieu πρέπει νὰ ἔδωσαν ἀργότερα τὴ δυνατότητα στὸν Βούλγαρον νὰ ἀντιληφθεῖ τὴ μεγάλη πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς· ὁ Adam Smith «ἔστρεψε τὴν αὐτονομία τῶν φιλοσοφικῶν θεμάτων σὲ οἰκονομικὰ θέματα ποῦ τὰ χειρίζεσαι φιλοσοφικῶς».²⁹ Ἐμεινε, ὅμως, παρὰ τὴν ἀναμφισβήτητη ἐνημερότητά του, ὑπεράγαν θεωρητικὸς. Μπορεῖ ἡ σταδιοδρομία του νὰ ἔλαβε τὸν πολιτικὸ χαρακτήρα ποῦ ξέρομε, ἀλλὰ τὰ σχετικὰ ἐνδιαφέροντά του περιορίσθηκαν μᾶλλον στὸ ἐθνικὸ ἐπίπεδο, χωρὶς νὰ μᾶς δώσει τεκμήρια πὼς ἡ σκέψη του κάποια στιγμή κοινωνικοποιήθηκε. Οἱ λόγοι; Μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ πολλοὶ καὶ ποικίλοι. Μπορεῖ νὰ ἔμεινε, παρὰ τὴ σίγουρη ἐνημέρωσή του, ἕνας ὑπεράγαν θεωρητικὸς τῆς φιλοσοφίας· μπορεῖ νὰ μὴ δεχόταν ἡ συνείδησή του ἀκόμη—παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι κινεῖται σὲ ὑψηλὲς σφαῖρες ἐξουσίας— νὰ ἀντιστρέψει τὴ θέση τῶν ὄρων ἐξουσία-οἰκονομία, καὶ νὰ συνειδητοποιήσει ἔτσι τὸ νέο μῆνυμα τῶν καιρῶν· μπορεῖ νὰ συνέτρεξαν ἐπιπλέον καὶ ἄλλοι ἄγνωστοι ἀκόμη γιὰ τὴν ἔρευνα παράγοντες. Πολλὰ εἶναι πιθανά. Θὰ ἦταν ὅμως μάταιο καὶ ἄσκοπο νὰ τραποῦμε πρὸς τὴν πιθανολογία. Προτιμότερο, καὶ ἀποτελεσματικότερο ἴσως, εἶναι νὰ παρακολουθήσουμε τὴ συνέχεια. Ἄλλωστε, ἔχουμε τὴν καλὴ τύχη νὰ τὴν ἀναζητήσουμε στὸ πρόσωπο μιᾶς ἄλλης ἰδιοσυγκρασίας, ἑνὸς ἄλλου ἐκπροσώπου τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ποῦ στὸ κάτω κάτω εἶναι καὶ ἐκεῖνος ποῦ ἄσκησε τὴν ἐντονότερη—καλόπιστη ὅμως—κριτικὴ στὸ ἔργο τοῦ δασκάλου του. Πρόκειται φυσικὰ γιὰ τὸν Ἰώσηπο Μοισιόδακα.

Αὐτὸς κι ἂν πατάει στέρεα καὶ μὲ τὰ δύο πόδια στὸ ἔδαφος τῆς οἰκονομίας, μέσα πάντοτε ἀπὸ τὸ χῶρον τῆς παιδείας. Ὅλη ἡ ζωὴ καὶ ἡ δράση του μαρτυροῦν τὸ πάθος μὲ τὸ ὁποῖο ἀντιμετώπισε τὸ οἰκονομικὸ θέμα στὴν ἐκπαίδευση. Καὶ ἦταν κυρίως οἰκονομικὸ τὸ μεγάλο τῆς πρόβλημα. Ρεαλιστής, δραστήριος, πρακτικὸς, ἐρχεται σὲ ἄμεση ἀντίθεση πρὸς

28. K. Waliszewski, *Le roman d'une Imperatrice. Catherine II de Russie*, Παρίσι 1893, σ. 331-2.

29. Bronowski-Mazlish, *The Western... Tradition*, ὁ.π., σ. 342.

τὴν συμπεριφορὰ πού ἔδειξε ὁ δάσκαλός του ὁ Βούλγαρης, πού δὲν κατόρθωσε —μέσα ἀπὸ τὶς γνωστές, βέβαια, ποικίλες ἀντιδράσεις— νὰ ἀντιμετωπίσει καὶ πρακτικὰ τὸ μεγάλο ἐκπαιδευτικὸ ἔργο τῆς ζωῆς του, τὴν Ἀθωνιάδα. Διαφορὰ ἰδιοσυγγρασίας, ἀσφαλῶς, ὀπτικῆς, ἀλλὰ καὶ γενικότερης συμπεριφορᾶς στὸ οἰκονομικὸ θέμα. Μποροῦμε, δηλαδή, νὰ ἰδεασθοῦμε τὸν Βούλγαρη νὰ διατυπώνει σὲ ἔργο του προτάσεις, ὅπως ἡ ἀκόλουθη τοῦ Μοισιόδακα; «Αἱ Σφαῖραι, αἵτινες εὐρίσκονται παρ' ἡμῶν ἐν χρήσει... εἶναι αἱ πᾶσαι κατεσκευασμένα ἐν τῇ Γερμανίᾳ. Ἐλαττωματικὰ καταφωρῶνται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον αἱ τοιαῦται Σφαῖραι. Οἱ Γερμανοὶ ἀκολουθοῦσι ἐν ταῖς τοιοῦτοις ταῖς Γάλλοις, καί, ὄντες δυσκίνητοι φύσει, μήτε μιμοῦνται ἐν ταῖς δέουσιν ἐκείνους, τοὺς ὁποίους μιμοῦνται, εἰ μὴ μετὰ παρέλευσιν χρόνου πολλοῦ... Ὅστις ἀξιῶ νὰ γεωγραφῇ ἐπὶ Σφαίρας πλήρους καὶ ἠκριβωμένης... πρέπει νὰ φροντίζη αὐτὴν... κατ' ἐξοχὴν... ἀπὸ τῆς Ἀγγλίας... Ὅσοι: Ἕλληνες φιλεπιστήμονες κατοικοῦσιν ἐν ταῖς παραλίαις... ἔχουσι τὴν εὐκαιρίαν, νὰ προμηθευθῶσιν ὑπὸ Σφαιρῶν ἀγγλικῶν διὰ μέσου ἐμπόρων Ἀγγλων.»³⁰ Ἐνα χρόνο πρὶν στὸ μαχητικὸ του κείμενο, τὴν Ἀπολογία, εἶναι ἀκόμη πιὸ ἄμεσος: «Ἡ κατάστασις ἡμῶν εἶναι πτωχὴ, ἀθλία· μήτε συγχωρεῖ πάντως νὰ ἔχωμεν θέατρα πειραματικὰ πλήρη, ἢ τὰ ὄργανα τῆς Μαθηματικῆς πάντα, πλὴν καὶ τοιαύτη, ὁποία εἶναι, οὔτε κωλύει ἡμᾶς νὰ ἔχωμεν, τουλάχιστον, τὰ μᾶλλον εὐωνητότερα, τὰ μᾶλλον κοινότερα ὄργανα [τὰ ἀπαριθμεῖ]. Πάντα ταῦτα... δύνανται νὰ ἀγορασθῶσι διὰ ἑκατὸν τεσσαράκοντα ἢ διὰ ἑκατὸν πεντήκοντα γροσίων τὸ περισσότερον.»³¹

Ἡ διαφορὰ ἡλικίας πού τοὺς χωρίζει εἶναι μικρὴ. Τὰ προβλήματα τῆς ἐκπαίδευσης ὅμως μεγάλα καὶ βραδυποροῦν πρὸς τὴ λύση τους. Ὅταν ὁ μαθητὴς θὰ τραπεῖ ἔστω καὶ γκρινιάζοντας —«ἐγὼ, ἀφυῆς μὲν ἐν τῇ σχολαρχίᾳ, πεφυκῶς δὲ ὅπωςδῆποτε ἐν τῇ συγγραφῇ»³²— πρὸς τὴν ἐκπαίδευση, θὰ φανεῖ ἀμέσως ἡ διαφορὰ πού τοὺς χωρίζει. Κυρίως στὴ γλώσσα. Στὴ βάση εἶναι σύμφωνοι καὶ οἱ δύο, καθὼς θὰ βρεθοῦν σύμφωνοι καὶ ὅλοι ὅσοι θὰ δοκιμασθοῦν στὸ ἴδιο θέμα. Τὴ συμφωνία αὐτὴ ἐκφράζει πεντακάθαρα ὁ Βούλγαρης τὸ 1774, στὸν Πρόλογο τῆς Εἰσῆγγελσις πού ἀναφέραμε ἤδη, ἔργο δηλαδή ὅχι αὐστηρὰ ἐπιστημονικόν: «Προστίθεται ἐδῶ εὐλόγως καὶ τῆς κοινῆς ταύτης ἡμῶν Διαλέκτου ἢ ἀδυναμία καὶ ἡ ἀτελειότης. Ἡ γλῶσσα τὴν ὁποίαν οἱ νῦν Ἕλληνες λαλοῦμεν, ἂν τύχη μάλι-

30. *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, Βιέννη 1781, σ. 162-3.

31. *Ὁ.π.*, σ. 32.

32. *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, ὁ.π., σ. x.

στα ή από τῶν τριόδων, οἷαν ἔχει ἐν χρήσει ὁ χυδαῖος λαός, εἶναι ἀνυποφόρητος καὶ τερατώδης εἰς τοὺς εἰδήμονας τῆς παλαιᾶς ἐκείνης τῆς Ἑλληνικῆς, ἀπὸ τὸ ἐν μέρος νὰ ἀκουσθῆ, διὰ τὴν τῶν ξενικῶν καὶ βαρβάρων ὀνομάτων ἀνάμιξιν, εἶναι ἀνίκανος καὶ ἀσθενῆς ἀπὸ τὸ ἄλλο, νὰ παραστήσῃ τὸ προκείμενον νόημα, διὰ τὴν τῶν ἀναγκαίων λέξεων καὶ φράσεων ἔλλειψιν. Διὰ νὰ θεραπεύσῃ τις ὁποσοῦν καὶ ἐκείνην τὴν τραχύτητα καὶ ἀνωμαλίαν, καὶ ταύτην τὴν ἀδυναμίαν καὶ ἔνδειαν, πρέπει νὰ ἀνατρέχῃ συχνὰ εἰς τὴν Ἀρχαιότεραν ἐκείνην, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἡ νεωτέρα αὐτὴ ἐξέκλινεν καὶ διεφθάρη· καὶ γίνεται μία γλῶσσα μέση, ὀλιγώτερον μὲν βαρβαρίζουσα καὶ σολοικίζουσα, περισσώτερον δὲ ἰσχύουσα, καὶ τὴν χρεῖαν ἀναπληροῦσα· μία γλῶσσα, κατὰ μὲν τὰ ὀνόματα, τὸ περισσώτερον Ἑλληνική, κατὰ δὲ τὴν σύνταξιν καὶ τὸ ὕφος εἰς τὴν ἰδιοτροπίαν τῶν Εὐρωπαϊῶν γλωσσῶν πλησιάζουσα. Τοιαύτην τινὰ Διάλεκτον ἔχουσιν ἐν χρήσει, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον καὶ οἱ παρ' ἡμῖν πεπαιδευμένοι καὶ ταύτην ἐπὶ τοῦ παρόντος προέκριναν καὶ ἐγώ.»³³

Ἡ συμφωνία ὅμως αὐτὴ δὲν ἐμπόδισε καθόλου τὸν Βούλγαρη, ὅταν ὁ τέως μαθητῆς του θὰ μεταφράσῃ τὸ 1761 σὲ αὐτὴν τὴ μέση γλῶσσα ἓνα φιλοσοφικὸ ἔργο, τὴν Ἑθικὴ τοῦ Muratori, νὰ τὸν κατακεραυνώσει λίγα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1766, στὴ Λογικὴ του, καὶ ἀκριβῶς στὴν πρώτη Προδιατριβῇ (*Ὅπως τε παρεσκευασμένον ἦκειν χρῆ εἰς φιλοσοφίαν καὶ πῶς αὐτὴν μετιτέον*) μὲ ἐκεῖνο τὸ περίφημο «ἐκσυρικτέο... τὰ χυδαῖστὶ φιλοσοφεῖν ἐπαγγελλόμενα βιβλιδάρια, τῆς Ἑλλάδος φωνῆς ὡς οἶόν τε ἐπιμελουμένους, ἧς ἄνευ, οὐδὲ τῶν πάλαι περιλοσοφηκότων ἐστὶν ἀπόνασθαι».³⁴ Ἡ διάσταση ἔχει τώρα ἀρχίσει καὶ τὸ χάσμα ποὺ θὰ τοὺς χωρίσει, ὅσο πηγαίνει καὶ θὰ μεγαλώνει. Μιὰ διαφορετικὴ νοοτροπία γεννιέται. Ὁ κλειστὸς ἕως τώρα χῶρος τῆς ἀνώτερης ἐκπαίδευσης, μὲ ἀξέπεραστο φραγμὸ τῆ γλῶσσα, ἀνοίγει μὲ τὸν Μοισιόδακα καὶ γίνεται προσπελάσιμος, γιὰ ὅποιον ἔχει τὴν ἔφεση καὶ τὴ διάθεση νὰ τὸν γνωρίσει. Ἡ πρόκληση εἶναι σπουδαία, ἰδιαίτερα γιὰ ὅποιον βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὸν ἀέρα ποὺ πνέει στὴν Εὐρώπη. «Τὰ εὐρωπαϊᾶ ἔθνη εἶναι πλησιέστατα ἡμῖν», θὰ τονίσει στὴν Ἀπολογία του,³⁵ καὶ οὐσιαστικὰ καὶ μεταφορικὰ. Αὐτὴν ὅμως τὴν ἐπίκληση ξέρει σὲ ποιὸς τὴν ἀπευθύνει ὁ Μοισιόδαξ. Σὲ ἐκείνους ἀκριβῶς τοὺς ὁποίους ἐνδιαφέρεται νὰ συγκινήσει, καὶ μπορεῖ νὰ

33. *Εἰσήγησις τῆς Αὐτοκρατορικῆς Μεγαλειότητος Αἰκατερίνας πρὸς τὴν ἐπιταχθεῖσαν ἐπιτροπὴν ἐπὶ τῇ ἐκθέσει τοῦ προβλήματος ἐνὸς νεαροῦ Νομικοῦ Κώδικος, Μόσχα 1770, "Πρὸς τὸν ἀναγινώσκοντα".*

34. *Λογικὴ*, ὁ.π., σ. 49.

35. *Ἀπολογία*, ὁ.π., σ. 156.

τούς συγκινήσει. Είναι ἡ περίοδος τῆς καθαρᾶ εὐρωπαϊκῆς θητείας του. Βρίσκεται στὴν καρδιά τῆς Εὐρώπης ἀπὸ τὸ 1759 καὶ θὰ παραμείνει ἐκεῖ γιὰ ἑξὶ περίπου χρόνια. Ἀνάμεσα σὲ Ἰταλία καὶ Αὐστροουγγαρία. Στὰ ἴδια αὐτὰ περίπου χρόνια, γιὰ μικρότερο ὅμως διάστημα θὰ βρεθεῖ, ὅπως εἶδαμε, ὀριστικὰ ξεκομμένος πιά ἀπὸ τὸν τόπο του καὶ ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης. Καὶ οἱ δύο γιὰ τὸν ἴδιο λόγο. Ἐνημερώνονται στὴν ἐπιστήμη τους καὶ φροντίζουν τὴν ἐκδοσὴ τῶν ἔργων τους. Καὶ τὸν Βούλγαρη θὰ πρέπει νὰ τὸν φαντασθοῦμε νὰ ζεῖ μέσα στὰ ἴδια κυκλώματα, στὰ ὅποια ζεῖ καὶ ὁ Μοισιόδαξ. Είναι ὁ ἐμπορικὸς κόσμος τῶν παροικιῶν, μὲ ἐδραία ἐγκατάσταση ἐκεῖ καὶ ὄχι ὁ ἀπλὸ διαβατικὸς κόσμος τῶν κάθε λογῆς ταξιδιωτῶν. Ὁ Ἰώσηπος λοιπὸν πιάνει σωστὰ τὸ μήνυμα τῆς Εὐρώπης τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὁ κόσμος ποὺ πρέπει νὰ συγκινήσει εἶναι ὁ μέσος ἀστός: ἐκτρέφεται αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ στὴν ἑλληνικὴ ἐμπορικὴ ἀποικιακὴ κοινωνία τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης. Στὸ πρόσωπο αὐτῶν τῶν ἐμπόρων πρέπει νὰ θεωρεῖ ὁ Μοισιόδαξ ὅτι μπορεῖ νὰ βρεῖ καὶ τὴν καλύτερη συμπαράσταση, τόσο ἠθικὴ ὅσο καὶ οἰκονομικὴ. Ἡθικὴ, ἐπειδὴ αὐτοὶ εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ ἔχουν ἄμεσα τὴ δυνατότητα καὶ νὰ ἐκτιμήσουν τὴν ἀναγκαιότητα τῆς παιδείας καὶ νὰ τὴν ἐπιδιώξουν. Μιὰ πραγματικότητα ποὺ τὴν ἐπιβάλλει ἡ σύγκριση ἀνάμεσα στὸν πολιτισμὸ ποὺ κουβαλᾶνε ἀπὸ τὴ δουλωμένη πατρίδα τους καὶ σὲ αὐτὸν ποὺ βρίσκουν τώρα ἐδῶ. «Πρὸς τὰ ἔξω, πρὸς τὶς μεγάλες κοινότητες τοῦ ἐξωτερικοῦ, ὀδηγοῦν τὰ καρβάνια καὶ τὰ πλοῖα. Ἐδῶ, πιά, τὸ σύστημα εἶναι κάτι τὸ πολυμιγέστερο, ὁ δεσμὸς μὲ τὴν τοπικὴ πατρίδα ἰσχυρότερος, καὶ συνεπῶς, ἐκεῖνο ποὺ ἐπικρατεῖ εἶναι οἱ ἀνταλλαγές... Οἱ ταξιδιωτὲς γνωρίζουν καινούριους τόπους, καινούρια ἔθιμα, συνηθίζουν σὲ ἄλλους τρόπους ζωῆς· ὅλα αὐτὰ προκαλοῦν ἐπιθυμίες, ἄγνωστες πρὶν, ἀφοῦ θὰ ἦταν χωρὶς ἀντικείμενο, καὶ περιέργειες. Καὶ αὐτὲς καὶ ἐκεῖνες εἰσάγονται στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἑλληνισμοῦ, μαζὶ μὲ τούς τρόπους οἱ ὅποιοι ἐπιτρέπουν τὴν ἱκανοποίησή τους.»³⁶ Πρέπει λοιπὸν νὰ δεχθοῦμε, ὄχι ἀπλῶς σὰν σχῆμα λόγου ἢ σὰν φιλοφρόνηση, τὴν παρατήρηση ποὺ διατυπώνει ὁ Μοισιόδαξ στὸ τέλος τοῦ καταλόγου τῶν συνδρομητῶν του στὴν Ἡθικὴ φιλοσοφία, ἀλλὰ σὰν ἔκφραση κάποιας βαθύτερης ἀλήθειας, τὰ λόγια του: «Αὐτοὶ κὰν πλοῦσιοι, κὰν μετριοκατάστατοι εἶναι, φθάνει μόνον νὰ ἀκούσουν τὸ ὄνομα τοῦ κοινοῦ καλοῦ, καὶ ἐν τῷ ἅμα συντρέχουν».³⁷

Πῶς μπορεῖ λοιπὸν νὰ μὴ τὸν θέλει καὶ νὰ μὴ τὸν ἐπιδιώκει αὐτὸν τὸν

36. Δημήτριος Καταρτζής, *Δοκίμια*, ἐπιμ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἐρμῆς, Ν.Ε.Β., Αθήνα 1974, σ. ξε'-ξς'.

37. Ἡθικὴ φιλοσοφία Α', Βενετία 1761, σ. λζ'.

διάλογο ό Μοισιόδαξ; Αυτό όμως τό άνοιγμά του πρός τήν έμπορική παροικιακή κοινότητα, πού είναι βέβαια άποφασιστικό, πόσο ριζοσπαστικό μπορεί νά είναι; Άκριβέστερα: θά τόν άπομακρύνει όριστικά άπό τούς παλιότερους χορηγούς, τήν Έκκλησία και τούς Φαναριώτες; Ή άπάντηση δέν μπορεί νά προέλθει παρά μέσα άπό τήν συνεζέταση και τών λοιπών στοιχείων όσα συνθέτουν τό πνεύμα τής έποχής. "Όχι έπειδή μπορεί νά βαρύνει τό έκκλησιαστικό σχήμα μέ τό όποιο έχει περιβληθεϊ άπό νέος ό Μοισιόδαξ. Ήροδιάκονος άπό νέος ήταν και παρέμεινε σέ όλη του τή ζωή και ό Βούλγαρης, Ήροδιάκονος χειροτονήθηκε παράτυπα στά 17 του χρόνια και ό Θεοτόκης,³⁸ και μόνο για λόγους καθαρά πολιτικούς περιεβλήθηκαν οι δύο τελευταίοι, άρκετά άργά, ύψηλά έκκλησιαστικά αξιώματα. Σε μια κοινωνία λοιπόν τής έποχής, ή συγκρότηση τής όποιás δέν έπιτρέπει νά σημειωθούν έσωτερικές επαναστάσεις, μόνον μεταρρυθμίσεις είναι λογικό νά περιμένουμε, και αυτές, πολλές φορές, σέ άργούς έξελικτικούς ρυθμούς. Φρόνιμο είναι λοιπόν στή μεταπολίτευση αυτή πού εξετάζουμε νά αναζητήσουμε μεταβολές, κυρίως στις ποσοσιαίες σχέσεις ανάμεσα στους χορηγούς και όχι ριζοτόμες άποκοπές. "Όσο και νά θέλει νά άγκαλιάσει όλο και περισσότερο τή νέα αυτή τάξη ό Μοισιόδαξ, και φυσικά νά στηριχθεϊ επάνω της, ξέρει πολύ καλά ότι καμιά πραγμάτωση στο χώρο τής παιδείας δέν είναι δυνατή χωρίς είτε τήν Έκκλησία είτε τούς Φαναριώτες.

Ή πείρα, ώστόσο, ή προσωπική για τά δρώμενα στην πατρίδα του, όσο και τά αντίστοιχα στο έξωτερικό, πρέπει νά τόν έχουν πείσει ότι πραγματική προκοπή για τή γενικότερη παιδεία δέν μπορεί νά έλπίζει, αν δέν μεριμνήσει ώστε νά άποδεσμευθεϊ αυτή άπό τό θερμόν έναγκαλισμό τής Έκκλησίας. "Ο διωγμός τών Ήσουιτών ήταν ζωντανό θέμα τής έποχής του. Άρκετά χρόνια άργότερα ό Κοραής μάς τόν περιγράφει παραστατικά, σέ σύνδεση πάντοτε μέ τήν εκπαίδευση. «Μέ ποϊον δίκαιον έχουν νά κατηγορήσωσιν οι νεώτεροι τούς παλαιούς, ότι παρέδιδαν τά τέκνα των εις τήν παιδαγωγίαν τών δούλων, ένώ αυτοί έως επέκεινα τών μέσων τής περασμένης εκατονταετηρίδος έμπιστεύοντο τήν ανατροφήν τών ιδίων τέκνων οι πλείότεροι εις τούς Μοναχούς, και έξαιρέτως τούς Ήσουίτας, ήγουν ανθρώπους διωχθέντας μετ' όλίγον άπό τήν φωτισμένην όλην Ευρώπην ως φθορέας τής ήθικής;»³⁹ "Αν λοιπόν ό Μοισιόδαξ πιστεύει πώς είναι δυνατόν νά βρεϊ λύση τό χρόνιο οικονομικό πρόβλημα τής νεοελλη-

38. Ζωή Μουρούτη-Γκενάκου, *Ό Νικηφόρος Θεοτόκης (1731-1800) και ή συμβολή αυτού εις τήν παιδείαν του Γένους*, Αθήνα 1979, σ. 2-3.

39. Α. Κοραής, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς 2*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1988, σ. 681.

νικῆς ἐκπαίδευσης, πρέπει νὰ εἶναι ἀπολύτως πεπεισμένος πὼς ἔξω ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς Ἐκκλησίας μπορεῖ πρώτιστα νὰ τὴν ἀναζητήσει. Καὶ ἀνάλογες ἀσφαλῶς πρέπει νὰ ἦταν οἱ ἀντιλήψεις του καὶ γιὰ τοὺς Φαναριώτες. Μὲ μιὰ κάποια διαφορὰ: ὁ προοδευτικὸς χαρακτήρας τῶν ἀντιλήψεων τους γιὰ τὴν ἐκπαίδευση δημιουργοῦσε ἰσχυρὸ πλεονέκτημα ἀπέναντι στὴν Ἐκκλησία.

Γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ ὅμως αὕτῃ ἡ συνάντηση καὶ γιὰ νὰ ἐδραιωθεῖ συνκόλουθα ἡ σχέση χρειάζεται εὐρύτερη ἀλλαγὴ νοοτροπίας, ποὺ θὰ σημάνει καὶ τὴν ἀπαρχὴ μιᾶς νέας ἐποχῆς. Μιᾶς ἐποχῆς ποὺ μόνον κατ' ἐπίφαση μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ πρὸς τὴ γενικότερη κοινωνικὴ ἀλλαγὴ ποὺ πραγματοποιεῖται ἐκεῖνα τὰ χρόνια στὴν Εὐρώπη. Ἡ ἰδιοτυπία τῆς νεοελληνικῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς πραγματικότητος τοῦ 18ου αἰώνα, ζένος δυνάστης, ἔμμεση ἐκκλησιαστικὴ ἐποπτεία, φαναριωτισμὸς, μεταπρατικὴ ἐμπορικὴ τάξη τοῦ ἐξωτερικοῦ, καὶ τέλος, μιὰ ἀβέβαιη λογιόσυνη, γίνεται ἀποτρεπτικὴ —ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ λειτουργία τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στοὺς παράγοντες αὐτοῦς— γιὰ γενικεύσεις σὲ σχέση πρὸς τὰ τεκταινόμενα μέσα στὸν εὐρύτερο εὐρωπαϊκὸ χῶρο. Ἀδικαιολόγητῃ ἐμμονὴ ὀδηγεῖ μοιραῖα σὲ ἀλλοιώσεις καὶ ἀπλουστεύσεις.

Αὕτῃ λοιπὸν ἡ πραγματικότητα βγάζει αὐτομάτως τὴν οἰκονομία τῶν Ἑλλήνων ἔξω ἀπὸ τὰ νεοδημιουργημένα μέσα στὸν αἰὼνα οἰκονομικὰ πλαισία τῶν ἐλευθέρων κρατῶν τῆς Εὐρώπης. Συνεπῶς, μόνος διαπραγματεύσιμος γιὰ μιὰ νέα οἰκονομικὴ ἀνεξάρτητῃ πραγματικότητά μένει ὁ συσσωρευόμενος ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας ἐμπόρους τοῦ ἐξωτερικοῦ μεταπρατικὸς πλοῦτος. Καὶ δὲν εἶναι λίγος ὁ πλεονάζων. Ἐνα μέρος θὰ διατεθεῖ, ὅπως εἶναι φυσικὸ —καὶ ὅπως, ἄλλωστε, εἶναι γνωστὸ— στὴ βελτίωση τῶν συνθηκῶν ζωῆς στὴν πάτρια γῆ· ἄλλοτε πάλι τὸ περίσσειμα ἀπλῶς θὰ ἀποθησαυρισθεῖ. Πέρα ὅμως ἀπὸ τίς καλύψεις αὐτὲς τὰ ὑπόλοιπα πλεονάζοντα, σὲ μιὰ σταθερῶς ἀνιούσα κλίμακα, κεφάλαια ἐναποτίθενται σὲ πιστωτικὰ ἰδρύματα τοῦ ἐξωτερικοῦ. Τὸ θέμα θὰ μποροῦσε ἐνδεχομένως νὰ σταματήσει ἐδῶ. Αὐτὸ ὅμως δὲν συμβαίνει, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Μοισιόδαξ, γιὰτὶ «αὐτοὶ οἱ ἄνδρες [οἱ ἔμποροι, εἶναι] πεπληροφορημένοι ὑπὸ πείρας ἐμπράκτου ἐν ταύτῃ τῇ ἀλλοδαπῇ, πόσον ἀναγκαῖον εἶναι ἡμῖν ἢ πολυμάθειαν».⁴⁰ Ἡ πληροφόρησις ὅμως ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο σκαλὶ γιὰ τὸν ἔμπορο· θὰ ἀκολουθήσει καὶ τὸ δεύτερο αὐτομάτως: ἡ ἄμεση συσχέτισις πρὸς τὴν ἀντίστοιχὴ πραγματικότητά τῆς πατρίδας του. Ἀπὸ ἐδῶ ὅμως μποροῦν νὰ ἀρχίσουν καὶ οἱ διαφοροποιήσεις. Πόσοι ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους

40. Ἀπολογία, ὅ.π., σ. 9.

αυτούς ζήλεψαν και ιδεάσθησαν την πατρίδα τους ως τὸ δεύτερο ἀπὸ δύο συγκοινωνοῦντα δοχεῖα, αὐτὸ μὲ τὴ χαμηλότερη στάθμη; Ἀσφαλῶς ὄχι ὅλοι.

Ὅποιοδῆποτε κι ἂν εἶναι τὸ ποσοστὸ αὐτό, ὁ ἔμπορος ἀπὸ τὴ στιγμή αὐτὴ αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ ἐπικοινωνήσῃ, νὰ ἀνοίξῃ κάποιο διάλογο. Ἔχει τόσα καὶ τόσα νὰ ἐκμυστηρευθεῖ καὶ νὰ συζητήσει! Ἀπὸ προσωπικούς καημούς πού τὸν ξαναφέρνουν στὰ μαθητικά χρόνια στὴν πατρίδα του — ἂν ὑπῆρξαν καὶ αὐτὰ— ἕως τὴν ἄξια καὶ τὴ δύναμη τοῦ πλοῦτου μέσα στὴν εὐρωπαϊκὴ κοινωνία, στὴν ὁποία τώρα ζεῖ. Οὔτε ὅμως ὁ συνάδελφος του πού τὸν συναντᾷ καὶ τὸν συναναστρέφεται στὴν παροικιακὴ κοινότητα διαθέτει τὴν ἀνάλογη μόρφωση καὶ πείρα γιὰ νὰ τὸν βοηθήσῃ, οὔτε καὶ στὸν ξένο μπορεῖ νὰ ἔχει ἐμπιστοσύνη. Ἐνας μόνον ἀπὸ τὸ περιβάλλον του μπορεῖ νὰ τοῦ παρασταθεῖ. Εἶναι αὐτὸς ὁ φερέοικος λόγιος πού εἶχε ἀκολουθήσει τὴν κλασικὴ πλέον διαδρομὴ: ἀπὸ τὴν πατρικὴ γῆ εἶχε ὀδηγήσει τὰ βήματά του στὸ μεγάλο κέντρο στὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ ἐνδεχομένως στὶς Ἡγεμονίες, ὅπου καὶ θὰ μπορούσε νὰ ἐγκατασταθεῖ καὶ νὰ σταδιοδρομήσῃ. Ἄν τὸ πνεῦμα ἦταν ἀνήσυχο καὶ ἡ ψυχὴ ἀνικανοποίητη, κάποια στιγμή θὰ ἔκανε τὸ πῆδημα πρὸς τὴ Δύση. Πρὸς αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγιο μπορεῖ νὰ στραφεῖ ὁ ἔμπορος μὲ ἐμπιστοσύνη. Εἶναι δίπλα του, ζεῖ τὴν ἴδια πραγματικότητα μὲ ἐκεῖνον, διαθέτει ὅμως ἕνα μεγάλο πλεονέκτημα ἀπέναντι του: μορφωτικὰ ἐφόδια ἀρκετὰ ὑψηλῆς στάθμης, κρίση ἀνάλογη στὰ θέματα τῆς παιδείας. Μὲ αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις, πού συνθέτουν μιὰ πλήρη προσωπικότητα, μπορεῖ νὰ συμμετάσχει τώρα καὶ οὐσιαστικὰ καὶ ἀποφασιστικὰ στὸ διάλογο στὸν ὁποῖον εἶναι ὁ ἔμπορος πού τὸν καλεῖ. Γιατὶ οἱ συσχετισμοὶ πού ἔχουν δημιουργηθεῖ στὴ συνειδήσή του ἀπὸ τὴν ἐπαφὴ μὲ τὸν θαυμαστὸ κόσμο τῆς Δύσης, ἔχουν γεννήσει ἕνα ἐρώτημα, πού ἀρχίζει ὑποσυνείδητα σιγὰ σιγὰ νὰ διατυπώνεται: Γιατὶ ὄχι καὶ ἐγώ; Γιατὶ νὰ μὴν ἔχω δικαίωμα καὶ ἐγὼ νὰ λάβω μέρος σὲ αὐτὸν τὸν πολιτισμὸ; Γιατὶ νὰ μὴν μπορῶ καὶ ἐγὼ νὰ διεκδικήσω ἀνάλογο τρόπο ζωῆς, μιὰ καὶ ἔχω ἀποκτήσει καὶ ἐγὼ πλέον ἀνάλογες ὕλικες προϋποθέσεις;

Καὶ στὴν ἀρχὴ ὅλα φαίνονται εὐκόλα γιὰ τὸν λόγιο. Οἱ καινούριες ἰδέες εἶναι τόσο καθαρές! Εἶναι νὰ ἀπορεῖ λοιπὸν κανεὶς πῶς καὶ ἄργησαν τόσο νὰ τὶς ἀνακαλύψουν. Ἔτσι θὰ μπορούσαμε, δικαιολογημένα, νὰ ὑποθέσουμε πῶς σκεπτόταν π.χ. ἕνας Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, ἕνας Εὐγένιος Βούλγαρης, ἕνας Ἰώσηπος Μοισιόδαξ κ.ο.κ., ὅταν ἄρχισαν νὰ διερευνοῦν συστηματικὰ τοὺς χώρους πού εἶχε κατακτήσει ὁ εὐρωπαϊκὸς Διαφωτισμός. Μερικὲς φορές, εἶναι ἀλήθεια, στέκονταν διστακτικοί. Οἱ παραιτήσεις πού ἀπαιτοῦσε ἡ καινούρια αὐτὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀτόμου ἀπέναντι

στη ζωή έμοιαζαν έξαιρετικά όδυνηρές: από αὐταπάτες, προλήψεις, ψευδεῖς ιδέες, ή άγορά ήταν πλήθουσα και πολλές φορές πλήθουσα ήταν και ή δική του ιδιοσυγκρασία. Ὁ φιλόσοφος όμως είναι πάντοτε πρόθυμος νά προχωρήσει σέ προσωπικές θυσίες, ίσως έπειδή αναλογίζεται πώς τó αντίβαρο πού προσέφερε τó κίνημα, δηλαδή μιá καθαρότερη αντίληψη τού κόσμου, ήταν πολύ δελεαστικό. Εἴτε, λοιπόν, με μικροσυμβιβασμούς εἴτε με άπόλυτη παραδοχή ή νέα πραγματικότητα ξεκίνησε. Τά προβλήματα όμως, καθώς, άλλωστε, ήταν έπόμενο, αρχίζουν από εκεί και έπειτα, όταν δηλαδή αντιστρέφονται οί όροι και οί ρόλοι, και από δεξιωθέντες οί λόγοι μεταβάλλονται σέ δεξιούμενους.

Νεόκιοποι οίκοδεσπότες και αναπόφευκτα κάπως άδέξιοι, χρειάζεται νά είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί στην έπιλογή τών καλεσμένων. Φρόνιμο συνεπώς νά άποκλεισθεῖ, στην αρχή τουλάχιστον, ό κληρος, άφου ήταν αυτός ό πρώτος στόχος τών έπιθέσεων τού Διαφωτισμοῦ. Εἶχε δημιουργήσει και συντηροῦσε ό,τι άκριβώς από αὐταπάτες, προλήψεις, ψευδεῖς ιδέες πολεμοῦσε τó κίνημα. Πώς μπορούσε λοιπόν νά συζητήσει κανείς μαζί του, όταν τó πρώτο πού θά τού ζητοῦσε ήταν νά βάλει νερό στη μεταφυσική του και νά παραιτηθεῖ από τó θαῦμα; Γίνονται αυτά; Ὁλόκληρη Εὐρώπη, παρ' όλο τόν όπλισμό πού διέθετε σέ πρόσωπα και σέ έπιστημονικές κατακτήσεις, όταν βρέθηκε ύποχρεωτικά μπροστά στο μεγάλο αυτό θέμα, δέν έτόλμησε νά τó αντιμετώπισει, και προσπάθησε νά τó πλευροκοπήσει.

Με τούς Φαναριώτες, βέβαια, τά πράγματα ήταν, για ποικίλους λόγους, εύκολότερα. Πιό πρόθυμοι, πιό εύελικτοι, αλλά και πιό προσεκτικοί και οί ἴδιοι. Γλήγορα όμως οί φιλόσοφοι συνειδητοποίησαν πώς και ή διάρκεια και ή σταθερότητα τών δεσμών ήταν έπισφαλείς. "Έτσι ένδυνάμωσαν με τόν καιρό τις σχέσεις πού είχαν ήδη αρχίσει νά δημιουργοῦν με τούς έμπόρους. Μαζί τους, άλλωστε, είχαν ξεκινήσει στην ανακάλυψη τού Διαφωτισμοῦ. «'Αλλ' έν ό ήρξαντο εισάγοντες εἰς τήν πατρίδα τās εύμαρείας», θά μάς βεβαιώσει ό Κοραής στο Ὑπόμνημα, «ών οί Εὐρωπαῖοι άπολαύουσιν, ήσθοντο, ότι τά τοιαῦτα άγαθά ήσαν τών φώτων καρπός.»⁴¹ Καθένας, βέβαια, από τή δική του σκοπιά: ό λόγιος-φιλόσοφος άποζητάει νά θεμελιώσει αυτήν τή νέα φωτεινή αντίληψη τού κόσμου μέσα σέ ένα καινούριο ιδεολογικό σχήμα. Ὁ έμπορος, αντίθετα, ζητάει τó ἴδιο άκριβώς και αυτός, αλλά μέσα από τήν πράξη: είναι δυνατόν νά βελτιωθοῦν οί όροι τῆς ζωῆς του, επαγγελματικοί, κοινωνικοί, και μακροπρόθεσμα έθνικοί,

41. Ὁ.π., σ. ζγ'.

μέσα από τις επιτεύξεις του Διαφωτισμοῦ; Τὴν ἀπάντηση μπορούσε νὰ τὴν πάρει πολὺ εὐκόλα, ἀν ἐκοίταζε γύρω του προσεκτικά: τὴν τουρκικὴ αὐθαιρεσία, τὶς καταχρήσεις τῆς ἐξουσίας, τὴ βάρβαρη προσβολὴ τῆς προσωπικότητάς του κτλ. κτλ. ὅλα μπορούσε ἀντιθετικὰ νὰ τὰ διαπιστώσει μέσα στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο. Πῶς λοιπὸν νὰ μὴν πιστέψει, ὅταν τὰ ἴδια τὰ πράγματα μιλοῦν, πῶς ἡ ζωὴ εἶναι πολὺ καλύτερη ὅταν εἶναι καὶ καθαρότερη;

Ὁ λόγιος-φιλόσοφος ὅμως μπορεῖ νὰ ἀρκεσθεῖ σὲ αὐτὲς καὶ μόνο τὶς κατακτήσεις; Ἡ χρειάζεται νὰ πείσει καὶ θεωρητικὰ τὸν ἔμπορο, νὰ τὸν ἐξοπλίσει καὶ μὲ ιδέες ποὺ θὰ ἐπενδύσουν τὶς πράξεις, νὰ τοῦ προσφέρει δηλαδὴ καὶ ἰδεολογία; Ἐρεῖ πῶς ὁ ἀντίλογος στὸν ὁποῖον ἀναγκαστικά θὰ ὀδηγηθεῖ ὁ ἔμπορος, ὅταν ἐπιστρέψει στὴν πατρίδα του, θὰ εἶναι κυρίως θεωρητικός. Δὲν θὰ γίνῃ πειστικός μὲ τὸ ἐπιχείρημα καὶ μόνο τῆς καλύτερης ποιότητος ζωῆς, μιὰ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ἐπιδείξει· χρειάζεται καὶ νὰ τὴ στηρίξει θεωρητικά. Νὰ ἀποδείξει δηλαδὴ πῶς ἡ ζωὴ γίνεται καλύτερη, ὅχι μόνο ὅταν βελτιώνονται οἱ ἐξωτερικοὶ ὄροι, ἀλλὰ καὶ ὅταν τὴν ἀπαλλάξουμε ἀπὸ ὅ,τι τῆς στερεῖ τὴν καθαρότητα καὶ τὴ θολώνει, ἀπὸ ὅ,τι τὴ βγάζει ἀπὸ τὴν ἀπλότητα καὶ τῆς στερεῖ τὴ διαφάνεια.

Ἄν αὐτὴ ἡ ἀμφίδρομη —ὅπως θὰ διαπιστώσουμε στὴ συνέχεια τοῦ λόγου— συνάντηση εὐδοθεῖ, τότε θὰ σημάνει μιὰ πολὺ εὐτυχημένη στιγμή γιὰ τὸν Νέον Ἑλληνισμό. Κι ἂς μὴν ἀμφιβάλλουμε πῶς παρόμοιες συναντήσεις θὰ ἔγιναν καὶ ἀρκετές, καὶ μὲ τὶς σχετικὲς ἐπιτυχίες καὶ ἀποτυχίες. Μιὰ πολὺ μεγάλη, ὅμως, κρίσιμη καὶ ἀποφασιστικὴ, γίνεται τώρα μὲ τὸν Μοισιόδακα. Αὐτὸς τὰ διαθέτει, ὅπως εἶδαμε, ὅλα: καὶ μακρὰ παραμονὴ στὴ Δύση, καὶ πληρότητα ἐνδιαφερόντων, καὶ ὀρθὴ καὶ ρεαλιστικὴ κρίση. Ἐκφράζει ἐπιπλέον —κάτι πολὺ σημαντικὸ ὡς πρὸς τὴν ἠθικὴ πλευρὰ τῶν συμπατριωτῶν του— τὸν Ἑλληνα ποὺ ἔχει ἐξισοροπήσει στὴ συνείδησή του τὴ θέση του ἀπέναντι στὴ συμπεριφορὰ τοῦ Εὐρωπαίου: «Τινὲς παρὰ τοῖς Νεωτεριοῖς», θὰ παρατηρήσει μὲ τὸ πικρὸ χιοῦμορ ποὺ τὸν χαρακτηρίζει, σὲ κάποιαν ἀπὸ τὶς ὑποσημειώσεις μὲ τὶς ὁποῖες ἔχει καταστίζει τὴν ἔντυπὴ μορφή παλαιότερου χειρόγραφου κειμένου του, «οἱ ὁποῖοι μηχανῶνται ἐν πᾶσι νὰ ἐλαττώσωσι τὰ τῶν Ἑλλήνων, διότι μήτε εὐρίσκειται τὶς Ἑλλήν ἱκανὸς νὰ κτενίσῃ αὐτοῖς ὡς πρέπει τὴν παρρούσαν» κτλ. κτλ.⁴² Τὸ πάθος, τέλος, γιὰ τὴν ἀναμόρφωση τῆς παιδείας τῆς πατρίδας του, ποὺ τὸν χαρακτηρίζει, χρειάζεται τώρα, ὅταν ξεκινᾷ ὁ ἀποφασιστικὸς διάλογος μὲ τὸν ἔμπορο. Ἡ πειθὴ δὲν ἀρκεῖ αὐτὴ καὶ μόνη.

42. Θεωρία τῆς Γεωγραφίας, ὅ.π., σ. 2.

Χρειάζεται τὸ πάθος τοῦ ἱεροκήρυκα. Καὶ ἔχει παίξει τὸ ρόλο αὐτό, γιὰ κά-
ποιο διάστημα, στὴ Βενετία. Αὐτὴ τὴ φορὰ ὅμως τὰ πράγματα εἶναι διαφο-
ρετικά. Πρόκειται γιὰ τὰ ἐγκόσμια, καὶ τί πῶς ἐγκόσμιο ἀπὸ τὸ χρῆμα;
Εἶναι ἡ στιγμή ὅπου πρέπει νὰ δημιουργήσῃ μιὰ καινούρια συνάρτηση:
παιδεία-ἔμπορος. Καὶ οἱ παλιές συναρτήσεις ἀπὸ τίς ὁποῖες ἐξαρτιόταν ἕως
τώρα ἡ παιδεία, δηλαδὴ ἡ συνάρτηση παιδεία-Ἐκκλησία καὶ παιδεία-Φα-
ναριώτες, αὐτὲς τί θὰ ἀπογίνουν; Ἄς μὴ βιαστοῦμε νὰ τίς ἀπορρίψουμε,
δὲν εἶναι καὶ εὐκόλο. Ἡ παλαιὰ αὐταρχικὴ καὶ ἐξουσιαστικὴ σχέση ποῦ
τίς χαρακτηρίζει εἶναι καιρὸς νὰ παραχωρήσῃ τὴ θέση της σὲ μιὰ δια-
λεκτικὴ σχέση.

Ἐὐ διάλογος, ἄλλωστε, καὶ ἡ πειθὴ εἶναι ἐντελῶς ἀπαραίτητα γιὰ τὸν
ἔμπορο. Ὁ πλοῦτος τὸν ὁποῖο καλεῖται τώρα νὰ διαθέσει, ἔστω τὸ πλεόνα-
σμα τοῦ πλοῦτος, δὲν ἔχει καμμία, ἀπολύτως καμμία, σχέση πρὸς τὸν πλοῦ-
το τῶν παλαιότερων χορηγῶν, Ἐκκλησίας καὶ Φαναριωτῶν: πλοῦτος
ἄκοπος, πολλὰ φορὰς μὲ ὑποπτη προέλευση, ποῦ βασιίζεται κυρίως στὶς
ἐγγυειὲς κτήσεις. Μιὰ φωνή, ἄλλωστε, πολὺ οἰκεία στὸ θέμα, ἡ φωνὴ τοῦ
Μ. Ι. Γεδεών, μᾶς κάνει προσεκτικούς. Προκειμένου νὰ τοὺς χαρακτηρί-
σει, θὰ προσφύγῃ στὰ βαθιὰ γεράματά του στὴ χρῆση ἐνὸς ἐντελῶς συγ-
χρονικοῦ οἰκονομικοῦ ὄρου: «Ἀποτέλεσαν οὗτοι πάντες», θὰ τονίσει, ἀνα-
φερόμενος στοὺς δεύτερος, «τὸ μέγα τράστ, τὴν μεγάλην παρεμβολὴν [=
ξένο σῶμα] τῶν Φαναριωτῶν.» Καὶ ἡ αἰτιολόγησι γιὰ τὴ χρῆση τοῦ ὄρου
ἀκολουθεῖ εὐθὺς ἀμέσως: «Ἐἶχον ὅλοι περιουσίας, ἀφοῦ αἱ χρυσοφόροι ἐκ
Βλαχίας καὶ Μολδαβίας φλέβες, εἰς τὴν μεγάλην ἀρτηρίαν τοῦ Φαναρίου
ἀναστομούμεναι, ἐπλούτιζον καὶ τοὺς ὀλίγον ἢ πολὺ διαμένοντας ἐν ταῖς
Παριστριαῖς χώραις, καὶ τοὺς ἐν Φαναρίῳ καὶ Μουχλίῳ καὶ Τζιβαλίῳ
καθημένους.»⁴³

Ἐὐ δικός του, ἀντίθετα, εἶναι καρπὸς σκληροῦ ἀτομικοῦ μόχθου. Ὁ
Πρίγκος, μέσο δείγμα ἐμπόρου ἐγκαταστημένου στὴ Δύση, τὸ μαρτυρεῖ:
«καὶ δουλεύουμε σὰ σκλάβοι καὶ τρῶμε δυσχερέστατα διὰ νὰ μὴ ζοδιά-
σουμε».⁴⁴ Δὲν εἶναι λοιπὸν καθόλου βέβαιο ὅτι χαίρονται καὶ αὐτοὶ ὅλοι
τὴν εὐρωπαϊκὴν εὐζωία. Ἀσφαλῶς καὶ τὴν ποθοῦν, ἀλλὰ στέκονται διστα-
κτικοί, γιὰ ποικίλους λόγους, καὶ νὰ τὴν ἀπολαύσουν. Ἐνας τέτοιος, συνε-
πῶς, πλοῦτος δὲν προσφέρεται καί, πολὺ περισσότερο, δὲν χαρίζεται.
Γίνεται ἔτσι ὁ ἔμπορος ἐξαιρετικὰ φειδωλὸς καὶ δὲν τὸν ἐκταμιεῖ εὐκόλα
καὶ μὲ ἀπλοχεριά, ἂν προηγουμένως δὲν λάβῃ τίς σχετικὲς ἐγγυήσεις,

43. Ἰστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων, Ἀθήνα 1939, σ. 124-5.

44. Βαγγέλης Σκουβαράς, Ἰωάννης Πρίγκος, Ἀθήνα 1964, σ. 48.

τις όποϊες μόνον ή πειθώ του διαλόγου μπορεί να του προσφέρει. Do ut des, συνεπώς, είναι σαν να λέει μεταφορικά ό έμπορος: υποσχέσου μου πώς ή χορηγία μου αποτελεί μίαν επένδυση χρήσιμη, όποιασδήποτε μορφής, έστω και με μακροχρόνια απόδοση. Σημαιοφόρος, δηλαδή, μιās ιδέας δέν γίνεσαι τυχαία και συμπτωματικά, όταν είσαι ό προσγειωμένος έμπορος τής εποχής. Μιά προσγείωση που στους νέους αυτούς για την οικονομία τής Εύρώπης καιρούς γίνεται αναγκαστικά ό έμπορος, πάλι μέσα από το διάλογο που έχει ανοίξει με τον λόγιο. Δημιουργούν έτσι τις αναγκαίες προσβάσεις, ώστε να πετύχουν να εντάξουν τα γενικότερα οικονομικά θέματα που τους απασχολούν μέσα στο ευρύτερο πνεύμα του Διαφωτισμού. Πώς λοιπόν να μη δεχθούμε τώρα αυξημένο το ποσοστό συμμετοχής τους στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό;

Όυτε λοιπόν οι ήγεμονικές αϋλές ούτε ή εύρυχωρία του κλήρου (κοσμικοῦ και μοναστηριακοῦ) είναι πλέον ικανά να εμπνεύσουν στον λόγιο την εμπιστοσύνη που του εμπνέει ό έμπορος. Βέβαια, όπως έτονίσαμε ήδη, καμιά παροχή δέν προσφέρεται χωρίς ανάλογη αντιπαροχή. Ποιά ή διαφορά όμως τώρα! 'Η εύνοια που πηγάζει από τον ήγεμονικό πλοῦτο, πέρα από τον χαριστήριο λόγο — παραβλέψιμο, έστω, μια και συμβιώνει με το πνεύμα τής εποχής — επιθυμεί τον έλεγχο. Κανένας όμως έλεγχος, και ιδίως στην παιδεία, όπου μπορεί να λάβει απροσμέτρητες προεκτάσεις, δέν είναι άρεστός. 'Εξάλλου, πόσο άβέβαιη είχε παρουσιασθεί επανειλημμένως στο παρελθόν ή εκκλησιαστική προστασία σε στιγμές δύσκολες για τον λόγιο, εκφράζεται μέσα από το μικρό παράπονο του Μεθόδιου 'Αθηρακίτη στη δίκη του στην 'Ιερά Σύνοδο στην Κωνσταντινούπολη το 1723: 'Ο πατριάρχης 'Ιεροσολύμων Χρύσανθος, που έως την προτεραία του υποσχόταν πώς (θέλει σταθή υπέρμαχος), την επομένη «βλέποντας την όρμην του λαου και φοβούμενος 'να μη πέση ή μέμψις κατεπάνω του, γυρίζει με την γνώμην τους, και άρχισε να με έλέγχει κατά κράτος: άλησμόνησε τās συμβουλās και τās υποσχέσεις όπου μου έταζε».⁴⁵ 'Ας μην ξεχνάμε, τέλος, πώς ή ήγεμονική χορηγία μπορεί να εμπνέεται από πιο φιλελεύθερες — συγκριτικά πάντοτε — άρχές, στηρίζεται όμως σε έναν άβέβαιο και πρόσκαιρο πλοῦτο.

Με τον τρόπο που διεξάγεται τώρα ό διάλογος με τον έμπορο άρχίζει και δημιουργείται μια έντελώς άλλη σχέση: μέσα σε μια δημοκρατία ιδεών. 'Ο κληρικός και ό Φαναριώτης βρίσκονταν κατά κανόνα σε μια βαθμίδα ύψηλότερη από τον λόγιο. 'Αντίθετα τώρα, και οι δύο, λόγιος και έμπορος,

45. 'Αλκης 'Αγγέλου, *Τών Φώτων*, 'Αθήνα 1988, σ. 26.

βρίσκονται σὲ ἴδιο ἐπίπεδο. Πιὸ ἄνετος, πιὸ ἀνθρώπινος καὶ ἐνδεχομένως καὶ χωρὶς ὑστεροβουλίες ὁ διάλογος. Ἡ ἐκτίμηση, ἄλλωστε, σὲ ἔσχατη ἀνάλυση, ποὺ πρέπει νὰ τρέφει ὁ λόγιος πρὸς τὸν ἐμπορικὸ πλοῦτο εἶναι καὶ διαφορετική. Εἶναι πλοῦτος ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν ἀνθρώπινο μόχθο, ὅπως εἶδαμε, καὶ ἔχει ἀπὸ τὶς ἀδρανεῖς διαφορετικὲς πηγές ποὺ πλουτίζουν τὴν Ἑκκλησία καὶ τὸν Φαναριώτη. Πόσο κοντά, ἀλήθεια, ἂν ἔχουν ἔτσι τὰ πράγματα, πρέπει νὰ βρέθηκε ἡ σκέψη τοῦ Μοισιόδακα πρὸς τὴ σκέψη τοῦ Adam Smith στὸ θέμα αὐτό, στὴ βασικὴ ἀντίθεση τοῦ τελευταίου πρὸς τοὺς Γάλλους φυσιοκράτες ποὺ ἐπίστευαν περισσότερο στὴν ἀξία τῆς γῆς. Δὲν ἔχουμε λοιπὸν παρὰ νὰ ἀνοίξουμε τὴν Ἀπολογία γιὰ νὰ ἀκούσουμε, ἐπανειλημμένα, ἔντονη τὴ σχετικὴ διαμαρτυρία τοῦ Μοισιόδακα.

Μιὰ καινούρια φωνή, μιὰ καινούρια ἄποψη, τολμηρὴ ἀναμφίβολα, διατυπωμένη ὅμως μὲ σχετικὴ μετριοπάθεια: «Μήτε ἐγὼ ἀροῦμαι πὼς τὸ Γένος ἡμῶν εἶναι ἐνδεές. Πλὴν ἐγὼ βλέπω, πὼς αὐτὸ τὸ ἐνδεές Γένος καταδραπαῖται ἐνίοτε πενταπλασίως ἢ δεκαπλασίως ἐν πράγμασι, τυχὸν καθ' ἑαυτὰ καλοῖς, πρακτέοις, ὅμως τῷ κοινῷ εἶτα παντάπασιν ἀχρήστοις. Πέρυσιν ἐν τῇ... καὶ ἐν τῷ... ἐφάνη Ἀγιορίτης τις, ζητῶν ἐλεημοσύνην, ὥστε νὰ μεταχύσῃ ἓνα κώδωνα (καμπάναν) συντετριμμένον, καὶ συνήχθη αὐτῷ ἐλεημοσύνη οὐχὶ διὰ ἓνα, ἀλλὰ διὰ δύο κώδωνας παμμεγίστους. Ἐφάνη κατὰ τὸ αὐτὸ ἐν τοῖς αὐτοῖς τόποις διὰ τὰς πολλὰς ἀμαρτίας αὐτοῦ καὶ πεπαιδευμένους τις, ὅστις τυπώσας βιβλιάριον τι καὶ περιπεσὼν ἐν ἐνδείᾳ ἐσχάτῃ ἐζήτησε τὴν βοήθειαν τῶν ἐκεῖσε ὁμογενῶν. Πῶς ἐβοήθησαν αὐτῷ; Ἐν ὀνειδέσειν ἀπλῶς. Οὐτε λέγω ἐγὼ, πὼς τὰ πράγματα τῶν μοναστηρίων εἶναι ποσῶς ἀμελητέα· ἄπαγε! Ἐγὼ λέγω πὼς καὶ τοῦτο δεῖ ποιῆσαι καὶ ἐκεῖνο μὴ ἀφιέναι κατὰ τὸ εὐαγγελικόν. Δὲν εἶναι ὑπὸθεσις τὸ βιβλιάριον ἐκεῖνο, πλὴν ὅποιονδήποτε ἢ ὀποσονδήποτε τείνει πρὸς τὸ ὄφελος τοῦ κοινοῦ. Καὶ νὰ μὴ τιμηθῇ ὅσον τὸ τρίτον, ὅσον τὸ τέταρτον, τί λέγω; ὅσον τὸ δέκατον κἂν τοῦ κώδωνος κείνου, τοῦ ὁποίου ὅμως οὔτε ὁ βόμβος κἂν δὲν εἶναι κοινωνητὸς τῷ κοινῷ; Πόθεν προέρχεται αὕτη ἡ τηλικαύτη ἀδιακρισία τῶν ἡμετέρων; Οὐτε ἐκθέτω αὐτήν, διότι εἶναι αἰσθητὴ παντὶ τῷ βουλομένῳ, ἐπομένως οὔτε ἔχει χρεῖαν, ὥστε νὰ ἐκτεθῇ ὑπ' ἐμοῦ.»⁴⁶

Καὶ δὲν εἶναι ἀσφαλῶς ἀπλὴ σύμπτωση, πὼς ὅταν αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη πάλι ὁ Μοισιόδαξ νὰ καταπιαστῆ μὲ τὸ ἴδιο θέμα, τὴν οἰκονομικὴ ὀργάνωση τῶν σχολείων, στὴν ἴδια πηγὴ θὰ προστρέξει μὲσα ἀπὸ μιὰ σαφῶς ὀργανωμένη οἰκονομικὴ σκέψη: ὁ ἀδιάθετος καὶ ἀνενέργητος πλοῦτος, ποὺ μπορεῖ νὰ ἐξισορορηθῆ καὶ νὰ ἀξιοποιηθῆ μὲσα στὸ κοινωνικὸ σύνο-

46. Ἀπολογία, ὅ.π., σ. 154-5.

λο: «Ἐνῶ τὰ περιττά ἱερὰ σήπονται ἐν τοῖς βηματαρίοις, ὡς λέγουσι, τῶν μοναστηρίων, ἐνῶ τὰ βουναὶ τοῦ Ἱθωνος ἐγέμισαν πάντα ἀπὸ παλατίων πολυτελῶν, τὰ δύστηνα ἡμέτερα σχολεῖα σπανίζουσι καὶ ἀπὸ αὐτῶν τῶν ἀναγκαιῶν βιβλίων. Οὔτε λέγω ἐγώ, πὼς εἶναι ἀμελητέα τὰ ἱερὰ μοναστήρια... Ἐγὼ λέγω, πὼς, ἐπειδὴ τὸ Γένος ἡμῶν εἶναι ἐνδεές καὶ δὲν δύναται ἐπίσης λαμπρῶς νὰ προνοῇ καὶ ταῦτα καὶ ταῦτα, νὰ οἰκονομῇ ὅπως οὖν διακριτικῶς τὴν δύναμιν αὐτοῦ, καὶ ἐνῶ φροντίζει περὶ τῶν κατὰ τόπους προσκυνημάτων αὐτοῦ, νὰ μὴ ἀμελῇ μήτε τὰ σχολεῖα αὐτοῦ παντελῶς... Πόσα σχολεῖα δὲν ἔμελλον νὰ εὐρίσκωνται κατὰ τόπους προμεμηθευμένα ὑπὸ τῶν ἀναγκαιῶν προσόδων αὐτῶν, καὶ ἐπομένως ἀνθοῦντα ἐν διδασκαλίαις καὶ μαθηταῖς, ἂν τὸ ἡμέτερον Γένος εἶχε τὴν πρόνοιαν, ὅπως τῶν προσκυνημάτων αὐτοῦ, οὕτω καὶ τῶν σχολείων αὐτοῦ;»⁴⁷

Αὐτὴ ὅμως ἡ ἐξίσωση τοῦ λογίου πρὸς τὸ χορηγὸ τοῦ ἐκδηλώθηκε καὶ μέσα ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ πράγματα, μὲ μιὰ σειρά πρωτοβουλιῶν ποὺ ἀνέλαβε ὁ Μοισιόδαξ. Μιλήσαμε πιὸ πάνω γιὰ τὴν πρωτοβουλία του νὰ ἀπλουστεύσει τὴ γλώσσα. Ἄς μὴ σπεύσουμε νὰ τὴν κρίνουμε, μόνον ὡς μιὰ ἐντονη ἀντίδραση, μπροστὰ στὸ ἀδιέξοδο ποὺ εἶχε δημιουργήσει γιὰ τὸ ἀκροατήριον ἢ τὴν ἀρχαῖκὴν γλῶσσας ἀπὸ τὸν Βούλγαρη στὴ διδασκαλία. Ὁ Μοισιόδαξ, μέσα στὸ πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ πάντοτε, γίνεται φορέας γιὰ τὴν διαφορετικὴ ἀντίληψη ὡς πρὸς τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἀκροατήριον. Τὸ δηλώνει ρητὰ στὴν Ἀπολογία του: «Ὁ ζηλωτὴς διδάσκαλος ὀφείλει πρὸς τοῖς λοιποῖς νὰ εἶναι ἀμφιτεροδέξιος, καὶ ἐνῶ παραδίδει τὰ φιλοσοφικά, τηρῶν τοὺς ὀρισμένους ὅρους τῶν πραγμάτων καὶ τὴν λοιπὴν ζητουμένην ἀκρίβειαν, δὲν ἀμελεῖ μήτε τὴν φιλομάθειαν τῶν λοιπῶν ἀκροατῶν, λέγων αὐτοῖς ὅσα μόνον εἶναι καταληπτὰ τοῖς αὐτοῖς καὶ ὁμιλῶν αὐτοῖς αἰ μετὰ τοῦ ἥθους τοῦ συνηθισμένου τοῖς αὐτοῖς. Πόσοι ὁμιλῶνται περισσότερο δὲν ἔμελλον νὰ συγχάζωσι τὰ σχολεῖα, πόσοι ἀκροαταὶ ἄλλοι δὲν ἔμελλον νὰ παρεγχωρῶσιν ἀνὰ τὰς παραδόσεις, ἂν αὐτὰ τὰ σχολεῖα ἡρμήνευον τὴν Φιλοσοφίαν, ὡς προεῖπον ἀνωτέρω, μετὰ τῶν προσηκουσῶν πράξεων, καὶ ἂν μετέφεραν αὐτήν, καθὼς καὶ τὰ εὐρωπαϊκά, διὰ τῶν πειραμάτων ἐπὶ τὸ αἰσθητότατον; Ἐγὼ νομίζω πὼς καὶ πολλοὶ τῶν κρατούντων, καὶ αὐτοὶ οἱ ἐπισημότατοι κατὰ τόπους, ἤθελον ἐνίοτε νὰ βλέπωσιν αὐτὰ τὰ ἐνδοξότατα θεάματα καὶ νὰ ἐπαινῶσι, νὰ προστατεύωσιν αὐτά;»⁴⁸ Λίγο πιὸ πάνω ἔχει ἤδη ξεκαθαρίσει ποιούς ἄλλους περιλαμβάνει στοὺς λοιπούς ἀκροατές: «Τίνα διάχυσιν ψυχῆς δύναται νὰ αἰσθανθῇ ἐκ τοῦ προχείρου ὁ

47. *Αὐτόθι*, σ. 39-40.

48. *Αὐτόθι*, σ. 32-3.

εὐγενής, ὁ ἱερωμένος, ὁ ἐμπορικός, ὅταν ἀκούη προτάσεις ἀρκετικές, προτάσεις ληκτικές, οὐσίας ἐν τοῖς καθόλου...;)»⁴⁹ Εἶναι ἡ πρώτη φορά πού ἀκούγεται μὲ τόσην εὐροια στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο τῆς Τουρκοκρατίας ἡ φωνὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἄν αὐτὴ ἡ ἀπαίτηση τοῦ Μοισιόδακα γιὰ τὴν κοινωνικοποίηση τῆς γνώσης δὲν βρίσκεται ἀπόλυτα μέσα στὸ πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ, τότε, δικαιολογημένα θὰ ἀναρωτηθεῖ κανεὶς, τί εἶναι Διαφωτισμός;

Ἀσφαλῶς καὶ δὲν θέλει νὰ κολακεύσει. Τὸ ζητούμενο γιὰ τὸν Μοισιόδακα εἶναι, δίπλα στὸν εὐγενὴ καὶ τὸν κληρικὸ, νὰ ἀνεβάσει αὐτοδίκαιο ἀποδέκτη τῆς γνώσης καὶ τὸν ἔμπορο. Πολὺ περισσότερο αὐτόν, ἀφοῦ ζητᾷ τὴν ὕλική του συμπαράσταση, τώρα πού πάει νὰ συστηματοποιήσει γιὰ τὴν ἔκδοση τῶν βιβλίων του τὸ θεσμὸ τῶν συνδρομητῶν ὅπως τοὺς ἀποκαλεῖ, ἢ ἀλλιῶς *assoziati*.⁵⁰ Ἡ ἐπιδίωξή του γίνεται σαφής. Δὲν θέλει τοὺς ἀπλοὺς οἰκονομικοὺς συμπαράστατες στὴν ἔκδοση τῶν ἔργων του, ἀλλὰ τοὺς ἐνήμερους συνεργοὺς στὸ γενικότερο ἔργο του. Ἡ περίπτωση τῆς Ἀπολογίας εἶναι ἀντιπροσωπευτικὴ τοῦ νέου αὐτοῦ πνεύματος. Ἐνα βιβλίον κατεξοχὴν μαχητικόν, μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο μαρτυρεῖται ἡ δραματικὴ καὶ ἀγωνιστικὴ περιπέτεια μιᾶς δλόκληρης ζωῆς, κατορθώνει καὶ βρίσκει τὴ συμπαράσταση κάποιων ἐμπόρων, οἱ ὁποῖοι, ἂν ὄχι τίποτε ἄλλο, δείχνουν μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν πὼς ὄχι μόνον ἀποδέχονται τίς ἀπόψεις τοῦ συγγραφέα, ἀλλὰ εἶναι καὶ πρόθυμοι νὰ τοῦ συμπαρασταθοῦν. Τί ἐσήμανε ἡ Ἀπολογία γιὰ τὴν ἐποχή; τὸ καταλαβαίνουμε. Ὅτι δὲν δλοκληρώθηκε μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ δευτέρου μέρους, πού ἦταν ἔτοιμο γιὰ τὸ τυπογραφεῖο, μᾶς βάζει σὲ σκέψεις. Σκέψεις μᾶλλον θλιβερές, ἂν δεχθοῦμε πὼς παίρνει κάποια βαρὺτητα ἢ ἀκόλουθη παρατήρηση τοῦ Κ. Θ. Δημαρχά: «Στὰ 1791 ὁ Μοισιόδακας κάπου μαραίνεται ἀνάμεσα στὴν Βιέννη καὶ στὸ Βουκουρέστι.»⁵¹

Πῶς ὅμως μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ αὐτὴ ἡ ἐπένδυση, καὶ μὲ ποῖον τρόπο καὶ σὲ ποῖο βαθμὸ μπορεῖ νὰ βοηθήσει ὁ λόγιος; Ἐπένδυση, καταρχήν, δὲν εἶναι ἡ μεγαλύτερη ἐξαγωγή πρώτων ὑλῶν ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, ὅσο ἡ ἀντίστοιχη εἰσαγωγή πρὸς αὐτὴν βιομηχανικῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν. Γιὰ νὰ αὐξηθεῖ ὅμως ἡ εἰσαγωγή τῶν ἀγαθῶν αὐτῶν, εἴτε πρέπει νὰ διευρυνθεῖ σὲ ἔκταση ἢ ἀγορὰ εἰσαγωγῆς τῶν ἀγαθῶν αὐτῶν, εἴτε νὰ ἀνέβει ἡ βιοτικὴ στάθμη τοῦ μέσου καταναλωτῆ, ὥστε νὰ ἐθισθεῖ νὰ χρησιμοποιεῖ εἴτε μεγαλύτερη ποικιλία εἴτε μεγαλύτερο ἀριθμὸ ἀγα-

49. *Αὐτόθι*, σ. 30-1.

50. *Αὐτόθι*, σ. 8.

51. Πράξερα *αὐτόθι*, σ. πς'.

θῶν. Δὲν θὰ σταθοῦμε στὴν πρώτη περίπτωση, γιὰ δύο κυρίως λόγους: ὁ πρῶτος ἀφορᾷ σὲ μιὰ παγιωμένη κατάσταση τῶν ἀγορῶν τῆς Ἀνατολῆς, ποὺ δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ μεταβληθεῖ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἔχει πεισθεῖ ὁ ἔμπορος γιὰ τὴν ἀξία τοῦ πολιτισμοῦ τὸν ὁποῖον ἐκφράζει τὸ βιομηχανικὸ προϊόν τῆς Δύσης, καὶ κρίνει προτιμότερο νὰ προπαγανδίσει μὲ τὸν τρόπο του τὸ προϊόν αὐτὸ στὸν δικό του τόπο, παρὰ σὲ μιὰν ἄλλη, ἐνδεχομένως διευρυμένη, ἀγορά. Βρισκόμαστε, ἐξάλλου, ἀκόμη σὲ μιὰν ἐποχὴ ὅπου τὰ ἀγαθὰ αὐτὰ δὲν ἔχουν ἀρχίσει ἀκόμη νὰ ἐξειδιάζονται καὶ νὰ προσαρμόζονται πρὸς τὶς περιοχὲς ἐνδεχόμενης κατανάλωσής τους. Ὁ βιομήχανος δὲν ἔχει προωθηθεῖ ἀκόμη στὴν ἀντίληψη, ὅτι πρέπει νὰ δελεάσει τὸν καταναλωτὴ καὶ ἓνας τρόπος εἶναι νὰ τοῦ προσφέρει τὸ ἀγαθὸ ποὺ παράγει στὴ μορφή στὴν ὁποία ἐκεῖνος τὸ χρειάζεται. Ἄρα ὁ τελευταῖος αὐτὸς εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ δεξιωθεῖ τὸ βιομηχανικὸ προϊόν τῆς Δύσης, ὅποιο καὶ ὅπως τοῦ προσφέρεται. Καὶ γιὰ τὰ ἀπλὰ λοιπὸν καὶ ἀπαραίτητα εἶδη τῆς οἰκιακῆς οἰκοσκευῆς, ἕως τὴν εἰσαγωγή καὶ χρῆση νέων, χρειάζεται ἡ κοινωνία νὰ διαφοροποιηθεῖ, ὥστε νὰ γίνῃ ἀνετότερα δεκτικὴ. Αὐτὴ ἡ μεταπολίτευση μεταφράζεται σὲ μιὰ μορφή, ὑλικὸ ἔστω, πολιτισμοῦ. Ὁ Κοραῆς, βέβαια, μᾶς πληροφόρησε μὸλις πιὸ πάνω, ὅτι προηγήθηκε ὁ πολιτισμὸς αὐτός, πρὶν ἀρχίσει νὰ εἰσάγεται καὶ ὁ πνευματικὸς. Ἐδῶ ὅμως πρόκειται πλεόν καὶ γιὰ τὴ συγκεκριμένη ἔκφραση τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ, ποὺ εἶναι τὸ ἔντυπο καὶ οἱ ἰδέες. Ὁ ἴδιος ὁ πολιτισμὸς εἶχε ἀρχίσει νὰ εἰσάγεται ἤδη ἀπὸ καιρὸ, εἴτε μὲ τὴν ἐπιστροφή τῶν ἰδίων ἀπὸ τὴ Δύση εἴτε μὲ τὴν ἐπιστροφή τῶν ἰδίων τῶν λογίων ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ. Ἡ παρουσία λοιπὸν καὶ τὸ παράδειγμα εἶναι τὸ πρῶτο βῆμα. Φυσικὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ἐδῶ, πόσο περισσότερο πειστικὴ πρέπει νὰ εἶναι ἡ παρουσία τοῦ λογίου σὲ σύγκριση πρὸς τὴν παρουσία τοῦ ἐμπόρου. Μιὰ σημαντικὴ διαπίστωση, ποὺ πρέπει ἀσφαλῶς νὰ τὴν εἶχε ἐκτιμῆσει ὁ ἔμπορος τῆς ἐποχῆς. Τὸ δεύτερο ὅμως, καὶ σπουδαιότερο αὐτό, βῆμα εἶναι ἡ διαφώτιση γιὰ τὴν ἀξία καὶ τὴ σημασία τῶν νέων πολιτισμικῶν στοιχείων. Αὐτὴ ὅμως εἶναι ἀποκλειστικὸ ἔργο τῶν λογίων. Καὶ τὸ καλύτερο καὶ πιὸ ἀποτελεσματικὸ κανάλι πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν ἐκπαίδευση.

Ὁ ρόλος τῆς λογισύνης ἐδῶ εἶναι μᾶλλον εὐκολότερος. Ἡ ἐποχὴ κυριαρχεῖται ἀπὸ τὸ σύνθημα, καὶ ἡ ἐπαγγελματικὴ ἀναστροφή τοῦ ἐμπόρου θὰ τὸν ἔχει πείσει αὐτομάτως γιὰ τὴ γενικότερη σπουδαιότητα τῆς παιδείας. Αὐτὲς οἱ στοιχειώδεις γνώσεις γραφῆς καὶ ἀνάγνωσης στὶς ὁποῖες περιοριζόταν κάποτε ὁ ἔμπορος γιὰ νὰ ξανοιχθεῖ τὸ ταχύτερο στὴν ἀγορά, τώρα ἡ συναναστροφή του μὲ τὸν δυτικὸ ὁμόλογό του θὰ τὸν ἔχει πείσει

πὼς δὲν εἶναι πλέον ἐπαρκεῖς. Ὁ ἔμπορος, μιὰ καὶ ἐπιδιώκει καλύτερη ποιότητα ζωῆς, δὲν θὰ τὴν ἐπιτύχει μὲ μόνη τὴ συσσώρευση τοῦ πλούτου, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ γενικότερη καλλιέργεια. Μὲ δεδομένη αὐτὴ τὴν ἐμπειρικὴ βᾶση πλέον, εἶναι εὐκολότερο τώρα νὰ γενικευθεῖ στὴ συνείδησή του ἡ ἀναγκαιότητα τῆς γενικῆς παιδείας, ὡς προϋπόθεση γιὰ τὴ δημιουργία πολιτικῆς συνείδησης, τὸ μόνον καὶ στέρεο στοιχεῖο γιὰ τὴν ἐπιδίωξη τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας. Στ' ἄρματα, στ' ἄρματα, βέβαια, ἀλλὰ μὲ γνώση καὶ συνείδηση.

Αὐτὴ ἡ τοποθέτηση τοῦ ρόλου τῆς παιδείας, μέσα, καταρχὴν, σὲ ἓνα μακροπρόθεσμο σχεδιασμό, ἱκανοποιεῖ — ἂς γίνουμε πονηροί — κάποιες ἀδυναμίες. Εὐκολύνεται ἔτσι ἡ μικρότερη ἢ μεγαλύτερη συμμετοχὴ στὶς θυσίες, ἀφοῦ ὅλοι μποροῦν τώρα νὰ συμμετάσχουν. Χωρὶς νὰ παύουν αὐτὲς οἱ ὑλικὲς θυσίες νὰ ἀνταποκρίνονται ἀπόλυτα στὴ δύναμη τοῦ οὐσιαστικοῦ. Τὸ χρέμα πού δαπανᾶται ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἀπὸ τὸν ἔμπορο ἐκτὸς τοῦ ἐπαγγελματικοῦ του χώρου εἶναι πραγματικὴ θυσία, μιὰ καὶ ἀναφέραμε ἤδη μὲ πόσο σκληρὸ τρόπο ἔχει ἀποκτηθεῖ. Πότε λοιπὸν κάποιον χρέματα γιὰ κάποιες ὑποτροφίες, πότε γιὰ μισθοδοσίαν τοῦ διδασκάλου, πότε γιὰ τὴν ἐκδοσὴ ἐνὸς βιβλίου, πότε γιὰ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο λόγο, ὅλα εἶναι συντελεστικά γιὰ τὴν εὐδόωση τῶν στόχων τῆς παιδείας, πού δὲν εἶναι καὶ αὐτοὶ τίποτε ἄλλο παρὰ ἓνα μονοπάτι γιὰ τὸ δύσβατο δρόμο τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας.

Ὁ ἔμπορος λοιπὸν ἀρχίζει καὶ διαβλέπει πλέον καθαρὰ πὼς μόνον μιὰ ἐκπαίδευση προσαρμοσμένη στὸ πνεῦμα τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ μπορεῖ νὰ ἀνεβάσει τὸ γενικὸ ἐπίπεδο τῆς πατρίδας του, τόσο τὸ ὑλικὸ ὅσο καὶ τὸ πνευματικόν. Ἄν λοιπὸν βοηθήσει πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ, τότε καὶ τὰ χρέματά του ἐπενδύει μὲ ἀσφάλεια, καὶ τοὺς συμπατριῶτες του βοηθαίνει σὲ συγκεκριμένους καὶ σπουδαίους στόχους. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, καταλαβαίνει ἀκόμη καὶ κάτι ἄλλο: τώρα πού θὰ σταθεῖ βοηθὸς δίπλα στὸν λόγιον, ὁ ὁποῖος θὰ αἰσθανθεῖ τὴν ἐξάρτησιν αὐτὴν, ὁ ἴδιος ὁ ἔμπορος εἶναι ἱκανοποιημένος καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ἀκόμη ὅτι ἀρχίζει νὰ ἀντιλαμβάνεται πὼς ἀποκτᾷ καὶ κάποιον πολιτικὴν δύναμιν· τόσο ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐξάρτησιν τοῦ λογίου, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἔμμεση ἐξάρτησιν τοῦ συμπατριώτη του. Λίγον λοιπὸν δὲν εἶναι πλέον γιὰ μιὰ τάξιν νὰ συνειδητοποιεῖ πὼς ὁ πλοῦτος τῆς ἀρχίζει, μὲ σχετικὴν διορατικότητα καθὼς καὶ τοὺς κατάλληλους χειρισμούς, νὰ ἀποκτᾷ καὶ ἄλλες διαστάσεις, ὅταν πάψει νὰ εἶναι αὐτοσκοπός. Στὰ 1812 λοιπὸν ἡ συνείδησιν αὐτὴ βρίσκει τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐκδηλωθεῖ μέσα ἀπὸ μιὰν ἐντελῶς πρακτικὴν καὶ ἄμεσην ἐνέργειαν: οἱ Σμυρναῖοι ἔμποροι ἀεζήτησαν λογαριασμὸν ἀπὸ τὸν τότε πληρεξούσιον οἰκοκύρην του [Φιλολο-

ρωση τοῦ θέματος τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, τουλάχιστον ἀπὸ μιὰ πλευρά, πὺ μᾶς ἀπασχολεῖ.

Ἡ πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ πραγματικότητα γιὰ τὸν ἐλλαδικὸ χῶρο τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι γνωστὴ. Δυνατότητες γιὰ πραγματώσεις πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ὑπάρχουν. Ἡ ἱστορία ὅμως, καὶ εἰδικότερα ἡ πνευματικὴ ἱστορία, δὲν ἀσχολεῖται μόνο μὲ πραγματώσεις. Ἀσχολεῖται πολὺ περισσότερο μὲ νοοτροπίες, μὲ συνειδήσεις καὶ πῶς αὐτὲς διαμορφώνονται μέσα στὸ χρόνο. Μᾶς ἐνδιαφέρει, λοιπόν, νὰ μαθαίνουμε πόσο οἱ ἄνθρωποι ἦταν πρόθυμοι ἀπλῶς καὶ νὰ ἐνημερώνονται στὰ σχετικὰ θέματα. Πρὸς τὴν κατεύθυνση ὅμως αὐτὴ μᾶς ὀδηγεῖ ἡ θέση πὺ ἐκδηλώνει στὸ θέμα ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα ὀνόματα τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ἐκεῖνα ἀκριβῶς τὰ χρόνια πὺ διαμορφώνονταν οἱ συνειδήσεις.

Ὁ Δημήτριος Καταρτζής, γιὰ τὸν ὁποῖον πρόκειται, ἔχει συλλάβει, ἀσφαλῶς, τὸ θέμα τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας. Ἡ πρόθεσή του νὰ προσφέρει στοὺς συμπατριῶτες του τὴν εἰκόνα τῆς ὀργανωμένης γνώσης τῆς ἐποχῆς του δὲν τὸν ὀδηγεῖ ἀπλῶς σὲ μιὰν ἐνημερωμένη ἐγκυκλοπαιδικὴ ἀποτύπωση. Βλέπει πολὺ πιὸ μακριά. Ὁ σημερινὸς λοιπὸν μελετητῆς τῆς οἰκονομικῆς σκέψης καὶ ἱστορίας τῆς ἐποχῆς, ἀν διαβάσει συστηματικὰ καὶ προσεκτικὰ ἓνα ἀπὸ τὰ βασικότερα ἐγχειρίδια τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, πὺ ἀφορᾷ στὴν ὀργάνωση τῆς γνώσης, τὸ *Γνώθι σαυτὸν* τοῦ Δημητρίου Καταρτζή, πολὺ θὰ βοηθηθεῖ, ὥστε νὰ ἄρει τις ἐνδεχόμενες ἀντιρρήσεις του, τόσο ὡς πρὸς τὴν ἀναγκαιότητα ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴ δυνατότητα μελέτης τοῦ θέματος. «Μ' ὄλον ὁπὺ δὲν εἴμαστε αὐτόνομο ἔθνος», θὰ παρατηρήσει ὁ συγγραφέας μας γιὰ νὰ ἄρει τὴ βασικὴ ἀντίρρηση, «μ' ὄλον τοῦτο εἴμαστε ἄνθρωποι καὶ μέλος τῆς ὅλης πολιτικῆς κοινωνίας τῶν ἀνθρώπων, καὶ ἔχουμε χρέος νὰ ξέρομε τὸ φυσικὸ νόμιμο, τὸ δημόσιο, τὸ ἐθνικὸ· διὰ τὰ ὁποῖα χρειάζονται ξεχωριστὰ συγγράμματα, καὶ μάλιστα γιὰ τὸ φυσικὸ, ποῦναι μία βᾶσι τῶν ἄλλων, καὶ σχετικῶς μὲ τοῦτο εἶναι πὺ θὰ φανοῦν ποῖοι νόμ' εἶναι καλοὶ ἢ κακοί, ποῖα πολιτεύματ' ὁμοίως τέτοια ἢ ἀλλοιώτικα. Ὑστερ' ἀπ' αὐτὰ ἔχει νὰ συγγράψ' ὁ σοφὸς μου τὸ πολιτικὸ νόμιμό μας, τὸ κανονικὸ μας, τὰ προνομιά μας, ἢ, ὡς εἶπεῖν, τὸ προνομιακὸ νόμιμό μας καὶ τὸ τιμωρητικὸ, αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ καὶ τί σχέσι ἔχουν μὲ τὸ τούρκικο νόμιμο.» Αὐτὰ στὴ γενικότητα ἔχει νὰ παρατηρήσει ὁ Καταρτζής, γιὰ νὰ ὀδηγηθεῖ εὐθὺς ἀμέσως στὸ θέμα μας. «Καὶ μάλιστα γιὰ νὰ γράψῃ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία μας, ἤγουν τί ἐπαγγέλματα ἔχουμ' ὄλοι μας, καὶ τί σχέσι ὁ ἓνας μὲ τὸν ἄλλον». Γιὰ νὰ καταλήξει, μέσα στὸ πνεῦμα τῆς γενικότερης αἰσιοδοξίας πὺ διατρέχει

τόν Διαφωτισμό, τονίζοντας: «Αυτά όλα δὲν εἶναι σκοπὸς νὰ γένουν γιὰ μόνε ἀπλὴ περιέργει', ἀλλὰ εἶναι νὰ δώσουν φῶς εἰς τὴν πρᾶξι γιὰ τὴν ἐνδεχόμενη εὐδαιμονία μας μέσα στὴν ἄθλια κατάστασι ποὺ βρίσκεται τώρα τὸ ἔθνος μας.»⁵³

Κανένα ὅμως θέμα, ὅπως εἶναι πλέον σήμερα γνωστό, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ κλείσουμε, χωρὶς νὰ ἐρωτηθεῖ σχετικὰ ὁ Κοραΐς. Καὶ ὁ λόγος του εἶναι συχνὰ καταλυτικός. Πολὺ περισσότερο μάλιστα προκειμένου γιὰ τὴν Πολιτικὴ Οἰκονομία, ὅταν ὁ ἴδιος ἄρχισε τὴ σταδιοδρομία του ὡς ἔμπορος, καὶ συγκεκριμένα στὰ κρίσιμα αὐτὰ γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς οἰκονομικῆς σκέψης στὴν Εὐρώπη χρόνια.

«Ἐφρανόσθηκα νὰ κάμω πράγματα ὁποῦ νὰ μὴ τὰ ἔκαμε ποτὲ ρωμαῖος ἐδῶ.»⁵⁴ Ἔτσι ἐκφράζεται ὁ Κοραΐς τὸ 1774, σὲ ἡλικία 26 ἐτῶν, ὅταν «νεωτεριστὴς, στὴ δεύτερη περίοδο, ἀξιοποιεῖ, χωρὶς νὰ ἐγκαταλείπει τοὺς δρόμους τοῦ παραδοσιακοῦ ἐμπορίου, τὶς παρατηρήσεις του γιὰ τὸ πῶς λειτουργοῦν οἱ μηχανισμοὶ τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πρωτεύουσες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ καπιταλισμοῦ καὶ προσπαθεῖ νὰ εὐθυγραμμίσει τὴν ἐπιχειρήσή του: ἀπὸ μεταπωλητὴς θέλει νὰ γίνει ἐκσυγχρονισμένος καπιταλιστὴς ἐπιχειρηματίας». Μὲ ποιὸ τρόπο; «Προσπαθεῖ γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό, νὰ σπάσει τὸ στενὸ κύκλωμα μέσα στὸ ὁποῖο κινοῦνται οἱ ὀρθόδοξοι πραγματευτὲς καὶ τὸ ἑλληνικὸ ἐμπόριο καὶ νὰ ἐλευθερώσει τὴν ἐμπορικὴ του ἐπιχείρηση ἀπὸ τὸ ἐξαρτημένο πλαίσιο τῆς μεταπρατικῆς ἀγορᾶς... Μιὰ νέα επιχειρησιακὴ στρατηγικὴ, [ποῦ] ἐκφράζεται μὲ τὴ συστηματικὴ προσπάθεια τοῦ Κοραΐ νὰ μεγιστοποιήσει τὰ κέρδη του καταργώντας τοὺς ἐνδιάμεσους καὶ κυρίως μὲ τὴν ἐπένδυση ἐνὸς τμήματος τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου του σὲ βιοτεχνικὴ μονάδα (τὴν περίφημη "φάμπρικα τῶν τσοχῶν") τῆς ὁποίας ἡ παραγωγή προορίζεται γιὰ τὴν τροφοδότηση τῆς ἐμπορικῆς ἐπιχείρησής.»⁵⁵

Παρατρέχω γλῆγορα τὰ εὐλογητάρια περιπτώσεως Σολωμοῦ (Τί εὐλογία ἦταν ποῦ τὸ Σολωμὸ δὲν τὸν εἶχε ἀγγίξει ἡ λόγια παράδοση) ἢ καὶ Μακρυγιάννη (Τί εὐλογία ποῦ ὁ Μακρυγιάννης ἔμεινε ἀσπούδαχτος)⁵⁶ γιὰ

53. Δημήτριος, Καταρτζῆς *Τὰ Εὐρισκόμενα*, ἐκδότης Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἀθήνα 1970, σ. 187-8.

54. Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα ἀπὸ τὸ Ἄμστερνταμ*, ἐπιμ. Φίλιππου Ἡλιού Ἐρμῆς, Ν.Ε.Β., Ἀθήνα 1976, σ. 60.

55. *Αὐτόθι*, σ. μζ'-μη'.

56. Βλ. πρόχειρα Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Ἀθήνα 1983⁷, σ. 236.

νά μὴν κινδυνεύσω νά ἀναφωνήσω καὶ ἐγώ: «Τί εὐλογία ποῦ ὁ Κοραῆς ἀπέτυχε ὡς καπιταλιστῆς ἐπιχειρηματίας», ὅχι ἐπειδὴ συμφωνῶ μὲ τὸν ἀνεκδιήγητο Σταμάτη πῶς «ἐτοῦτος διὰ νεγότηζιο δὲν εἶνε»,⁵⁷ ἀλλὰ γιατί ἀπλῶς ἀποδέχομαι πῶς «μέσα ἀπ' ὅλες αὐτὲς τὶς περιπέτειες καὶ τὰ περιστατικά... ἀρτιώνεται ἓνας νέος ἀνθρώπινος τύπος τὸν ὁποῖον ὁ Κοραῆς θὰ ἐνσαρκώσῃ, μὲ συνέπεια, ὡς τὰ ἔσχατα γερατεῖά του: ὁ φιλελεύθερος, ἐπαναστάτης ἀστὸς τοῦ τέλους τοῦ 18ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα, γεμάτος αὐτοπεποίθηση, ἔπαρση καὶ ἐπιθετικότητα».⁵⁸ Ἐνας ἀνθρώπινος τύπος ὡς ἐνιαία ὄντοτητα, τὴν ὁποία δὲν εἶναι εὐκόλο νά συλλάβουμε σήμερα, ὅταν ἐξακολουθοῦμε νά ἐπιμένουμε σὲ διαχωριστικές γραμμὲς τύπου λόγιος/ἔμπορος.

Ὅταν λοιπὸν ὁ πολὺ πέραν τοῦ μέσου ὄρου τῆς ἐποχῆς λόγιος Κοραῆς ὀδεύει πρὸς τὸ Ἄμστερνταμ τὸ 1771 γιὰ νά κρατήσῃ τὸ ἐμπορικὸ γραφεῖο τῆς ἐταιρείας στὴν ὁποία συμμετέχει, δὲν περνάει ἀπὸ καμιά ἐσωτερικὴ κρίση τύπου Λουκιανοῦ, καὶ τίποτε δὲν τὸν ἐμποδίζει νά ἀσκήσῃ ταυτόχρονα καὶ ἰσόρρουμα καὶ τὰ δύο σκέλη τῶν ἐπιδιώξεών του. Ἄς μὴ μᾶς κάνει συνεπῶς ἐντύπωση, ποῦ αὐτὸς ὁ ἀκάματος κριτικὸς ὑπομνηματιστῆς τῶν ἀρχαίων κειμένων, ὅταν θὰ ἀποδεσμευθεῖ ὀριστικὰ ἀπὸ τὸ χῶρο τοῦ ἐμπορίου, θὰ συνεχίσει νά εἶναι ἓνας συστηματικὸς θεωρητικὸς μελετητῆς καὶ οἰκονομικῶν θεωριῶν καὶ συστημάτων.⁵⁹ Ὅχι ὅμως στὸ μέτρο τῆς ἐπίπεδης γενικῆς ἐνημέρωσης· ἐκεῖ ποτὲ δὲν ἐστάθηκε αὐτὸ τὸ δαιμονικὸ πνεῦμα.

Σήμερα, ὅσο ὁ καιρὸς περνάει, πιστεύω ὅτι ἀποκοῦμε ὅλο καὶ βαθύτερη συνείδηση γιὰ τὸν Διαφωτισμὸ. Ὁ καθιερωμένος λοιπὸν πλέον ὄρος «Σκοτικὸς Διαφωτισμὸς», ποῦ ἐκφράζει κυρίως τὴ μεταπολίτευση ποῦ πραγματοποιεῖται μέσα στὸν 18ο αἰώνα κυρίως στὴν οἰκονομικὴ σκέψη, μὲ ἄξονα τὸ ἔργο τοῦ Adam Smith *The Wealth of Nations* (1776), δεχόμεσθε ὅτι ἀποτελεῖ τὴν ἀπαραίτητη ὀλοκλήρωση στὸ περιεχόμενο τοῦ Διαφωτισμοῦ.⁶⁰ Καὶ ἦταν ἐπόμενο. Ὁ καθαρὰ κοινωνικὸς χαρακτήρας ποῦ παίρνει αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενο τῆς νέας πιά Πολιτικῆς Οἰκονομίας ἔρχεται νά ἀμφισβητήσῃ καὶ καθιερωμένες γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Διαφωτισμὸ ἀξίες, ὅπως τὸν «Διαφωτισμένον Δεσποτισμὸ». «Ἡ ἰδέα μιᾶς προοδευτικῆς οἰκονομίας τοποθετεῖ τὸν Adam Smith στὶς γραμμὲς τῶν «αἰσιδοξῶν»», παρατηρεῖ ξένη ἱστορικός, γιὰ νά συνεχίσει: «Αὐτὴ ἡ αἰσιδοξὴ ἀποψη τῆς

57. Σ. Πέτρου, *Γράμματα*, ὁ.π., σ. 25.

58. *Αὐτόθι*, σ. μδ'.

59. *Αὐτόθι*, σ. ξ'-ξα'.

60. Gay, *The Enlightenment*, ὁ.π., σ. 325 καὶ 332.

οικονομίας προϋποθέτει μιαν αισιόδοξη άποψη για την ανθρώπινη φύση. Συνήθως είναι οι Γάλλοι “φιλόσοφοι” που τιμώνται με αυτήν την άποψη. ‘Η αισιοδοξία τους όμως, που βασίζεται στην υποθετικώς μεταμορφώνουσα δύναμη του όρθου λόγου, δέν ήταν μια καταφανώς δημοκρατική θεωρία, τουλάχιστον όχι σε μιαν εποχή όπου ή μάζα του λαού ήταν ανεκπαίδευτη και αναλφάβητη.’ Επειδή ο όρθός λόγος ήταν υπέρτατος και επειδή ο κοινός λαός ήταν δεδομένο, πώς δέν ήταν άκόμη ικανός να ασκήσει το βαθμό του όρθου λόγου που χρειαζόταν μια άληθινά όρθολογική τάξη, οι περισσότεροι από τους “φιλοσόφους” απέβλεψαν σε διαφωτισμένους κυβερνήτες “καλοπροαίρετους δεσπότες” να πράξουν για την πολιτεία ό,τι δέν μπορούσε να κάνει ο λαός για τον έαυτό του.» Και ακολουθεί ή κατάληξη: «Για τον Smith (και γενικώς για τον Σκοτικό Διαφωτισμό) δέν ήταν ο όρθός λόγος που καθόριζε την ανθρώπινη φύση, όσο τα συμφέροντα, τα πάθη, τα αισθήματα, οι συμπάθειες. Αυτές ήταν ιδιότητες που είχε όλος ο λαός, όχι σε κάποιο απομακρυσμένο μέλλον, αλλά στο παρόν. Δέν χρειαζόνταν λοιπόν διαφωτισμένοι δεσπότες για να ενεργοποιήσουν αυτά τα συμφέροντα, ούτε νομοθέτες τύπου Bentham για να επιφέρουν άρμονία στα συμφέροντα. ‘Εκείνο που χρειαζόταν ήταν να ελευθερωθεί ο λαός —όλος ο λαός σε όλες τις τάξεις και σε όλα τα επαγγέλματα— ώστε να μπορέσει να ενεργήσει για τα συμφέροντά του. ‘Από αυτές τις άτομικώς κινούμενες και ελευθέρως εμπνεόμενες πράξεις, θα μπορούσε να ξεπηδήσει το γενικό συμφέρον χωρίς κανενός είδους παρέμβαση, ρύθμιση ή καταπίεση».⁶¹

‘Ενας Κοραής λοιπόν που ζει και μετέχει μέσα στην απόλυτη πραγματικότητα της εποχής του, κι αν άκόμη δέν είχαμε επισημάνει τις σχέσεις του με την Πολιτική Οικονομία μέσα από τα ίδια του τα γραπτά, θα έπρεπε να ήμασταν άπολύτως βέβαιοι ότι βρέθηκε μέσα στο θέμα. Και βρέθηκε ένα μεγάλο βήμα πιο πέρα από τη σχετική στάση του Καταρτζή. Χωρίς να τό επισημαίνει ως άπαραίτητη γενικότερη ενημέρωση, σε σχέση με την τοτινή κατάσταση της πατρίδας του, το 1800 στα Προλεγόμενα της γαλλικής έκδοσης του έργου του ‘Ιπποκράτη *Περί άέρων, υδάτων, τόπων*, και με άφορμή το θέμα «επίδραση του κλίματος στον άνθρωπο», βρίσκει την ευκαιρία να αναφερθεί σε τρία μεγάλα ζητήματα Πολιτικής Οικονομίας, όπως αυτή έχει διαμορφώσει την οικονομική σκέψη στη σύγχρονή του κοινωνία.

Την πρώτη φορά αναφέρεται στην προοδευτική εξέλιξη των δε-

61. Gertrud Himmelfarb, *The Idea of Poverty*, Faber and Faber, Λονδίνο 1984, σ. 53.

σποτικῶν κυβερνήσεων ἀπὸ τὸν αὐξανόμενο ἰδιωτικὸ πλοῦτο: «Στὴν ἴδια αὐτὴ ἀλλαγὴ στὴν πολιτικὴ οἰκονομία τῶν λαῶν πρέπει νὰ ἀποδώσουμε αὐτὴ τὴν τροποποίησιν τῆς δεσποτικῆς ἐξουσίας στὴν Εὐρώπῃ. Ἀκόμῃ καὶ οἱ πιὸ δεσποτικῆς κυβερνήσεις δὲν μοιάζουν πιά μὲ τὴν ἀγριότητα τῶν παλαιῶν τυράννων ἢ τῶν συγχρόνων δυναστῶν τῶν ἄλλων μερῶν τοῦ κόσμου, ὅσο οἱ Εὐρωπαῖοι καλλιεργητὲς καὶ βιοτέχνες δὲν μοιάζουν στοὺς δυστυχεῖς σκλάβους, τὰ μπράτσα τῶν ὁποίων χρησιμοποιοῦσαν οἱ λαοὶ τῆς ἀρχαιότητος γιὰ νὰ καλλιεργοῦν τὰ χωράφια τους ἢ γιὰ νὰ ἀσκοῦν ἓνα μικρὸ ἀριθμὸ ἐπαγγελημάτων ποὺ νὰ ἐπαρκοῦν στὶς μικροανάγκες τους. Οἱ σύγχρονοι δεσπότες κατάλαβαν καλὰ, πὼς γιὰ νὰ ἱκανοποιήσουν τὶς φιλοδοξίες τους ἢ γιὰ τὰ προφυλαχθῶν ἀπὸ τὶς φιλοδοξίες τῶν γειτόνων τους, ἦταν ἀπολύτως ἀναγκαῖο νὰ ἐνθαρρύνουν τὴ βιοτεχνία ἐξασφαλίζοντάς τῆς τὸ δικαίωμα τῆς ἰδιοκτησίας καὶ παραχωρώντας τῆς ἀποτελεσματικὴ προστασία ποὺ νὰ τὴν προφυλάξει ἀπὸ ὀποιασδήποτε μορφῆς καταδρομῆς. Αὐτὸ ὅμως τὸ ἐπέτυχαν ὅταν ἀποστερήθηκαν ἀπὸ ἓνα σημαντικὸ μέρος τῆς ἐξουσίας τους. Αὐτὴ ἡ προστασία, καθὼς αὖξανε τὴν πίστη καὶ τὶς περιουσίες πολλῶν ἰδιωτῶν, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα, σὰν ἓνα εἶδος ἀντίδρασης, νὰ ἐξαρτηθεῖ ἡ δύναμη τῶν ἡγεμόνων ἀπὸ τοὺς πλουσίους, στὸ σημεῖο ὅπου δὲν εἴμαστε μακριὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν μεγάλων ἐπαναστάσεων, ἂν οἱ πρίγκιπες δὲν σπεύσουν νὰ περιορίσουν ὅλο καὶ περισσότερο τὴν ἐξουσία τους καὶ νὰ τὴ μετατρέψουν σὲ μιὰ πατρικὴ διακυβέρνηση, καὶ ἂν οἱ λαοὶ, ἀπὸ τὴ μεριά τους, μὲ δίδαγμα τὶς δυστυχίες ποὺ συνοδεύουν συνήθως τὶς ἐπαναστάσεις, δὲν ἐργασθοῦν ἀπὸ συμφῶνου μὲ τοὺς ἀρχηγούς τους γιὰ τὴ σταδιακὴ ἀναμόρφωση ὅλων τῶν καταχρήσεων. Εἶναι στὴ φύση τῶν ἀνθρώπων νὰ ἀνέχονται μᾶλλον τὴ σκλαβιά παρά τὸ ὀδυνηρὸ αἶσθημα μιᾶς δεσμευμένης ἐλευθερίας».⁶²

Τὴ δεύτερη φορὰ ἀναφέρεται στὴν ἀνατροπὴ ποὺ εἶχαν προκαλέσει στὴν Πολιτικὴ Οἰκονομία τὰ δύο μεγάλα γεγονότα τῆς νέας ἐποχῆς, ἡ ἀνακάλυψη τῆς Ἀμερικῆς καὶ ἡ ἐφεύρεση τῆς τυπογραφίας: «Ἡ ἀνακάλυψη τῆς Ἀμερικῆς καὶ ἡ ἐφεύρεση τῆς τυπογραφίας ποὺ ἐγίναν στοὺς περασμένους αἰῶνες μοιάζουν μάλιστα νὰ μᾶς ἐξασφαλίζουν αὐτὸ τὸ πλεονέκτημα: ἡ πρώτη εἰσάγοντας στὴν Εὐρώπῃ μιὰ νέα πολιτικὴ οἰκονομία ποὺ τείνει ἀδιάκοπα νὰ πολλαπλασιάζει τὶς γνώσεις μας μὲ μιὰ πιὸ ἐλεύθερη καὶ εὐρύτερη ἐπικοινωνία, καὶ ἡ ἄλλη, διαδίδοντας τὰ ἀποθέματα τῶν γνώσεων αὐτῶν, ἐνῶ ταυτόχρονα τὰ συντηρεῖ γιὰ τὶς ἐπερχόμενες γενεές

62. Ἱπποκράτους *Περὶ ἀέρον, ὑδάτων, τόπων*, τ. 1, Παρίσι 1800, σ. XXVIII-XXIX.

καί τὰ συνεχίζει ἐνάντια στό χρόνο καί στήν τυραννία πού καταβροχθίζουν τὰ πάντα. Μοιάζει νά μὴ φοβόμαστε πιά τὴν τύχη τῶν ἀρχαίων πολιτισμένων λαῶν, τοὺς ὁποίους ἡ παραμικρὴ ἐπανάσταση τοὺς ξαναβύθιζε στὴ βαρβαρότητα, ἀκριβῶς ἐπειδὴ οἱ γνώσεις τους, περιορισμένες σὲ μιὰ μικρὴ γωνία τῆς γῆς, ἀνῆκαν σὲ ἓνα περιορισμένο ἀριθμὸ ἀνθρώπων προικισμένων ἀπὸ τὴ φύση, καί τοὺς ὁποίους εἶχε βοηθήσει ἡ τύχη, καί ὅτι οἱ ὑπόλοιποι συναντοῦσαν ἀνυπερβλήτα ἐμπόδια γιὰ νὰ προμηθευθοῦν τὰ ἐργαλεῖα τῆς γνώσης. Αὐτὲς οἱ πρόοδοι τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ἔχουν ἤδη δημιουργήσει νέους, ἀγνωστούς στοὺς ἀρχαίους, κλάδους ἐπιστημῶν, καί προφανῶς δὲν θὰ πάψουν καθόλου νὰ δημιουργοῦν καί ἄλλους τοὺς ὁποίους μὲ τὴ σειρά μας ἀγνοοῦμε. "Ἐχομε ἤδη παρατηρήσει πῶς τὰ ἀποτελέσματα τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ, καθοδηγούμενα ἀπὸ μιὰ νέα πολιτικὴ οἰκονομία, ἔχουν τόσο μεταβάλλει τὴν ἐπίδραση τοῦ κλίματος στὴν Εὐρώπη, ὥστε ὅλοι σχεδὸν οἱ λαοὶ πού κατοικοῦν αὐτὸ τὸ μέρος τοῦ κόσμου, μοιάζουν νὰ συνθέτουν ἓνα ὅμοιο ἔθνος."⁶³

Τὴν τρίτη, τέλος, φορὰ τὴ σκέψη τοῦ ἀπασχολεῖ τὸ θέμα τοῦ χρυσοῦ: «Μὲ τὴ σημερινὴ κατάσταση τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, τὴν ὁποίαν ἔχουν υἱοθετήσει ὅλα σχεδὸν τὰ ἔθνη τῆς Εὐρώπης, δὲν θὰ τοῦ εἶναι [ἀναφέρεται σὲ κάποιον ὑποθετικὸ νομοθέτη] τὸ ἴδιο εὐκόλο νὰ μειώσει τὸν ἀριθμὸ τῶν βαναύσων τεχνῶν, τῶν πιὸ ἀνθυγιαίνων γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Θὰ ἦταν μάλιστα ἀντιπολιτικὸ νὰ τὸ ἐπιχειρήσει, ἀν τὸ ἔθνος δὲν ἔχει ἄλλους πόρους ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἐμπόριο. Δὲν θὰ τοῦ εἶναι πιὸ εὐκόλο νὰ ἐμποδίσαι τὴ μεγάλη ἀνισότητα τῶν περιουσιῶν, χωρὶς νὰ θίξει τὴν ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου, ἀκόμη καί τὴν ἀτομικὴ ἐλευθερία, τὴν ὁποία πρέπει κάθε πολίτης νὰ ἀπολαμβάνει ἀνάλογα πρὸς τὴς ἰκανότητές του. Καί ὅμως αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἀνισότητα ὑπῆρξε γιὰ ὅλες τὶς ἐποχὲς ἢ πιὸ ἀπλετη γιὰ νὰ διαφθοροῦν νὰ ἦθῃ. Ὁ χρυσὸς ὅταν κατανέμεται πολὺ ἄνισα γίνεται μέσον διαφθορᾶς στὰ χέρια τοῦ πλούσιου κατόχου του καί ἓνας συνεχῆς πειρασμὸς γιὰ τὸν δυστυχῆ, πού δὲν τὸν ἔχει, νὰ ἀφεθεῖ στὴ γοητεία του. Εἶναι σπάνιο νὰ βρεῖς τὴν ἀρετὴ στὶς σιταποθήκες καί πιὸ σπάνιο ἀκόμη κάτω ἀπὸ χρυσὰ φατνώματα. Ἀρέσκεται νὰ κατοικεῖ ἀνάμεσα σὲ ἀνθρώπους εὐτυχημένης μετριότητος. Τὴν συνθέτουν τὸ πολιτικὸ σῶμα ἑνὸς ἔθνους, καθὼς καί κάθε σῶμα ἀπὸ τὰ ἄτομα πού τὸ ἀπαρτίζουν: τὸ ἴδιο ὅπως ἓνα μέρος αὐτοῦ τοῦ τελευταίου δὲν μπορεῖ νὰ παρουσιάσει τερατώδη αὐξήση παρὰ εἰς βάρος τῶν ἄλλων πού φθειρόνται διαδοχικά. Τὸ ἴδιο οἱ κολοσσαίεες περιουσίες

63. *Αὐτόθι*, σ. XLI-XLII.

κάποιων ιδιωτῶν εἶναι ἀπόδειξη πὼς τὸ κράτος βρίσκεται σὲ ἓνα εἶδος μαρασμοῦ.»⁶⁴

Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ ἔπειτα χρονολογικὰ οἱ ὑπόλοιπες σχετικὲς ἀναφορὲς του, κυρίως στὶς ἐπιστολές του, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ εἴτε στὸ ἴδιο τὸ ἔργο τοῦ Smith εἴτε καὶ τοῦ Malthus, εἶναι πράγματα γνωστὰ καὶ ἀπλῶς βεβαιώνουν τὴν ἀδιάκοπη ἀπασχόλησή του μὲ τὸ θέμα ὡς τὰ βαθιὰ του γηρατειά. Τί σημαίνουν ὅλα αὐτὰ γιὰ μᾶς σήμερα; Δὲν θὰ δυσκολευθῶ νὰ ἀπαντήσω. Δὲν ὀλοκληρώνουν κατὰ κάποιον τρόπο ἀπλῶς τὴν ἐκτίμησή μας γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Κοραῖ. Ἄν ὁ Κοραῖς, ρεαλιστὴς ὅσο τὸν ξέρουμε πὼς ἦταν, ἀποδέχεται νὰ πραγματευθεῖ τὸ θέμα, καὶ στὸ ὑψηλὸ μάλιστα ἐπίπεδο ποὺ τὸ πράττει, ὅταν π.χ. συνιστᾷ νὰ μεταφρασθεῖ τὸ ἔργο τοῦ Malthus,⁶⁵ αὐτὸ σημαίνει πὼς πίστευε ὅτι ἀπευθυνόταν σὲ ὄντα ἀκούοντων. Αὐτὸ λίγο δὲν εἶναι, νὰ τὸ καλοσκεφθοῦμε. Τὸ πόσο εἶχε συντελέσει, τώρα, ὁ ἴδιος τὰ κοινὰ ὄντα τῆς «σκιστείνῃς Τουρκοκρατίας» νὰ ἀποβοῦν ὄντα ἀκούοντων σὲ θέματα Πολιτικῆς Οἰκονομίας σὲ μιὰν ἀνελεύθερη χώρα, αὐτὸ εἶναι μιὰ ἄλλη καὶ μακρὰ ἱστορία. Ὑποθέτω ὅτι πρέπει νὰ εἶναι ἡ πιὸ ἐνδιαφέρουσα καὶ συναρπαστικὴ ἱστορία ἀπὸ τὸ πολυεπεισοδιακὸ σῆριαλ τῆς Νεότερης Ἱστορίας μας.

ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ

64. *Αὐτόθι*, σ. L-LI.

65. Βλ. πρόχειρα Πέτρου, *Γράμματα*, ὁ.π., σ. ξ'.